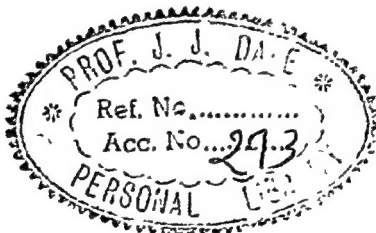

નર્મદ

નાટક

લેખક

ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

પ્રકાશક મંડળ

ધનસુખલાલ મહેતા • વિલોચન ધ્રુવ • ચન્દ્રવદન મહેતા
૧૧મો રસ્તો • આર. મુંબઈ

મુખ્ય વિકેતા

૧૯૩૭

આર. આર. શેઠની કં. મુંબઈ-૨

૧-૦-૦

ચેતવણી

આ નાટકના પ્રકાશનના તેમજ ભજવવાના સર્વ
હકક લેખકને સ્વાધીન છે. કર્તાની રજા વિના આ
નાટક કે તેમાંનો કોઈ ભાગ કોઈએ ભજવવો નહિ

જ

પહેલી આવૃત્તિ

મુદ્રક : મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ, સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
પીરમશા રોડ, અમદાવાદ
પ્રકાશક : ચન્દ્રવદન સી. મહેતા, ૧૧ મો રસ્તો ખાતે મુંબઈ-૨૧

આ જ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

કાવ્યો

ઇલાકાવ્યો

ચાંદરણાં

રતન

નાટકો

આગગાડી

નાગાળાવા

અખો વરવહુ અને બીજાં નાટકો

પ્રેમનું મોતી અને બીજાં નાટકો

રમકડાંની દુકાન

હવે પછી

મૂળી સ્ત્રી અને બીજાં નાટકો

સંતાકુકડી

પ્રેમનું ગીત

પતિવ્રતા

પરનારી

ભ્રમ

શ્રી ડૉ. નરસિંહલાલ યુથાનિ

મર્દ

નતિભેદ ટળી જશે, પંથ પાખંડી ઘટશે,
એક ધર્મના સર્વ હિન્દુઓ ત્યારે બનશે,
નતિભેદ મુકાય, અકચથી શું ના થાયે.
નર્મદ હયે પ્રેમ, દેશ તણે ના સમાયે.

—નર્મકવિતા

મનાટક લખવાનો પહેલો વિચાર તો મને નર્મદ
જાળી વખતે આવ્યો હતો, પણ 'ખરો બેસ્સો' તો શ્રી વિશ્વનાથ
જી 'વીર નર્મદ' પુસ્તક વાંચીને જ આવ્યો; એટલું જ નહિ, પણ
પુસ્તકે મારું કામ પણ ધણે અંશે સહેલું બનાવી આપ્યું. હા,
મને યોગ્ય એવું 'વીર'નું શિર્ષક એમણે રાખી લીધું, એ માટે
કૃતિયા પણ આવી; એટલે મારે કેવળ 'નર્મદ'થી ચલાવવું પડ્યું
અને 'નર્મદ' તો વિશેષજ્ઞાને શોધાવે છે એ શ્રી 'ધૂમકેતુ'ના
કથનમાં આશ્વાસન શોધવું રહ્યું. હોય.

નર્મદ આજના જમાનાથી પણ કેટલો બગે આગળ હતો ?
પહેલી વાર તો એ કે એણે લખેલા ગીત ગરબાઓમાં પ્રજાને
કેરેકરી મૂકી રાજદ્રોહ ફેલાવે એવા જીવંત અંશો અંગ્રેજ સરકારને
જણાયા હતા, અને એના કેટલાક ગરબા એની શતાબ્દી વખતે
ગવડાવવા અમને રબ નહોતી જ મળી ! ગુજરાતમાંના આજે છે એવા
નતિભેદ છેદવાને, જિંચ-નીચના, આહાણુ-શુદ્રના, ગરીબ-તવંગરના
ભેદ કાપવાને, ગુજરાતના સામાજિક જીવનને ઝેરી નાગની ચૂડ
રૂપી ધેરતી રૂઢિપ્રથા તોડવાને, હિન્દુઓમાં સંપ સ્થાપી, ફરી
સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાને, આજે હજી ચાલુ છે એવા ધર્મગુરુઓનાં

લયંકર ભોપાળાં બહાર પાડવાને, દેશી ગુજ્જરોનાં
 કરવાને એણે પોતાની કલમ બહેલાવી હતી. એના-
 સો વર્ષે સાહિત્ય પરિષદ ત્યારે લાઠીમાં નાગરરસોડું બહોળું
 ત્યારે નર્મદે તો સાહિત્યમાં હિન્દુ-મુસલમાનનાં લગ્ન કર-
 પ્રયોગ પણ લખી નાખ્યો હતો. પરંતુ અત્યારે એનું જીવનચરિત્ર
 લખવાનો પ્રસંગ નથી, એટલે વધારે વિસ્તાર ન કરતાં એ
 તો લાગે છે જ, કે અત્યારે પણ ગુજરાતને નર્મદની એટલી
 જરૂર છે. અને સાથે સાથે એ પણ ઉમેરવાનું મન થાય
 બે નર્મદ જીવતા થઈને પાછો આવતો હોય તો એને ના
 કહેવી જરૂરની છે—“ના, ના, ન આવતો ! તને એક પરબી
 નહિ પરણવા દે, તને વળણુવ મહારાજની પોત્ર બહાર નહિ પાડ-
 દે, તને હરિજનોનો ઉદ્ધાર નહિ કરવા દે, તને વિધવાને આશ્ર-
 નહિ આપવા દે, તને લગ્નવરા અને મરણજમણો નહિ
 કરવા દે . . અને એ બધું કર્યા વિના તારે જીવવું હોય તો આ-
 પણ એમ જીવેલો તું નર્મદ પણ શેતો ?”

ભજવતાં -

(હા. આ નાટક ભજવવા માટે દેખીતી મુશ્કેલીઓ ધણી છે. કપડાંલત્તાનો ખર્ચ અને સંખ્યાબંધ માણસો. પણ એ તો હું ફરી ફરીને કહું છું કે જ્યારે દેશ સ્વતંત્ર થશે, ધનની ખરકત થશે, નવું-આપણું પોતીકું નટધર હશે, ત્યારે આવા નાટકો સુગમતાથી ભજવાશે.)

પણ આ નાટક ભજવવું મને બહુ અધરું નથી લાગતું. પાત્રોની સંખ્યા ગણતાં તો થાય છે લગભગ સાઠની, પણ મુખ્ય પાત્ર લેનાર પાંચેક જણા હોય, અને ખીજા દસેક જુદા જુદા વેશ બદલી ભજવનારા હોય તો ઓછામાં ઓછા પંદરેકથી ભજવી શકાય. પરંતુ એટલી બધી કંજૂસાઈ કરવાની જરૂર જ શી છે? કાંઈ પણ નિશાળમાં કે કોલેજમાં સાઠેક જણા સાથે નાટક કરનારા ન નીકળી શકે? એથી અરધા તો જરૂર નીકળી શકે. છોકરીઓની ટોળી ગરબો ગાય, તે જ ગોરમાના ગીત પણ ગાય, એ જ પ્રમાણે કિશોરોમાં પણ એ ત્રણ વખત એકની એક ટોળી પાઠ લઈ શકે, અને ટોળીમાંના અંદરથી સંવગાનમાં પણ લાગ લઈ શકે. એટલે એ મુસીબત કંઈ બહુ મોટી લાગતી નથી. નર્મદશતાબ્દી વખતે ચોજેલી રંગલીલામાં લગભગ સો ઉપર પાત્રો, અને એમાં મોટે હિસ્સે સ્ત્રીઓએ લાગ લીધા જ હતો ને? તો સાઠેકનો સંઘ એકઠો કરવો એ કંઈ મુશ્કેલ કામ નથી.

તેમ જ રંગભૂમિની રચનાનું એમાં બે લાગ છે. અંદરની રંગભૂમિ બહુ ઊંડે રાખવાની જરૂર નથી. આગળથી જરા ત્રાંસી રાખવામાં આવે, અને બહારની રંગભૂમિથી જરા જુદી પડતી

ખતાવવામાં આવે તો બસ છે. બાકી તો પ્રવેશો એવી રીતે યોજ્યા છે કે ગોઠવણીમાં મુશ્કેલી આવે એમ નથી.

આ નાટકમાં અમે લજવેલા રંગલીલાના પ્રયોગમાંથી તાપી-દાસ શેઠનો પ્રવેશ લગભગ આખો જ ઉપાડી લીધો છે. એ વખતે શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાએ ગવડાવેલો રાજીઓ આમાં ન લેતાં ખુદ નર્મદનો લખેલો રાજીઓ જ રાખ્યો છે, તે એટલા જ કારણથી કે એ પ્રવેશ તે સમયે જરા ચર્ચાનો વિષય બન્યો હતો. અને તે એટલે સુધી કે ત્રીજે દિવસે ફરીવાર એ પ્રયોગ લજવવા પહેલાં તાપીદાસવાળો પ્રવેશ કાઢી નાખવા બે ત્રણ ઠેકાણેથી મૂચનો મળ્યાં હતાં, અને કેટલાક બંધુઓ તરફથી તો જાળિયાં લેતાં અટકાવવા માટે પ્રેક્ષક વર્ગમાં ખાસ પ્રબંધ પણ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર બાદ પણ એ પ્રવેશ ચિત્રવિચિત્ર ટીકાને પાત્ર થયો છે—મોટે ભાગે તો કેટલીક ગેરસમજથી જ.

રંગભૂમિ ઉપર જાળિયાં ન લેવાય એવો જે કેટલાકનો આગ્રહ હતો તેનું કારણ, ચર્ચા કરતાં માલુમ પડ્યું કે, જાળિયાં લેવાની જે પ્રચલિત રીત છે તેની આવી મશ્કરી કરવી એ હાસ્ય-રસ નથી. નર્મદશતાબ્દી પહેલાં શ્રી ક. મા. મુન્શીને ખુદ નર્મદ ઉપર જ નાટક લખી આપવા મેં વિનંતિ કરેલી ત્યારે ‘તખ્તા ઉપર બે વહુઓ સાથે અને વિધવાને લઈ એને ઊભો રાખ્યું તો આ આપણા લોક ચાલવા દેશે કે કેમ?’ એવી દહેશત લાગતાં એમણે શરૂઆતમાં જે શંકા ખતાવી હતી, એ જાળિયાંનો પ્રવેશ લજવતી વખતે પ્રત્યક્ષ ચર્ચા હતી; અને તે વખતે નર્મદને બે સ્ત્રીઓ સાથે તખ્તા ઉપર ખતાવત તો તો જરૂર આ હિસાબે પ્રેક્ષકો તોફાન કરત જ.

દેશમાં આજે હજી જાનિયાં ફૂદી ફૂદીને લેવાય છે. સુધરેલા અને પ્રવૃત્તિમય ગણાતા મુંબાઈ શહેરમાં પણ આજે ભણેલા ગણાતા કુટુંબમાં પણ રાગડા તાણીને, છાતી ફૂટીને જાનિયાં લેવાતાં જોયાં છે. એ રિવાજ ખોટો છે, એ પણ સર્વાતુમતે કબૂલાત છે; અને નર્મદ જેમ એ રિવાજને આપોકાર કરી વખોડ્યો છે, એ જ પ્રમાણે એ રિવાજની હાંસી કરવા અમે ઉપરોક્ત પ્રવેશ ભજવ્યો. તે પણ કેવી રીતે ? એ પાંચ ધરડી ડોસીઓને લાવી ત્યાં ફૂટવા બિભી કરીને નહિ, પરંતુ નર્મદ જે સ્ત્રીઓને ભણાવવા માગતો હતો, એમને સ્વતંત્ર કરવા મથતો હતો, એ એનું જ દષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખીને અંખા શેઠાણીને સુધરેલી બતાવી, તાપીદાસ શેઠને તે જમાનાના પ્રતીકરૂપ બતાવીને, પુરુષો ધારે તો એ સહેજમાં બંધ કરાવી શકે—તે નથી કરાવી શકતા એ પુરુષોની અશક્તિની ઠેકડી કરવા પુરુષોને હાથે જ જાનિયાં લેવડાવીને. આથી કેટલાક પુરુષો ઉશ્કેરાયા. એમને ન ગમ્યું. કદાચ હજીયે ન ગમે. અને હજી કદાચ આ નાટકમાંના ત્રીજા અંકમાંનો નર્મદ-ગવરીવાળો પ્રસંગ ભજવાતાં ઉઠાપોહ થાય પણ ખરો. કેટલાક એ પ્રસંગ વિષે અમસ્થી શંકાઓ પણ કરાવે ખરા. પરંતુ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે જે રસથી અને ઝીણવટથી, વીર કવિ નર્મદની નીડરતાનું તરત જ તાદ્દશ ચિત્ર ખડું ચર્ષ જાય એવી રીતે એ પ્રસંગનો ચિતાર કહી સંભળાવે છે એટલી એમની વાણી જેટલી ભારી કલમમાં શક્તિ નથી, નહિ તો હજી સુન્દર રીતે એ પ્રસંગને હું લખી બતાવું. પાછા મૂળ વાત પર આવીએ. રંગલીલાનો બીજો પ્રયોગ થયા પછી વિરોધ કરનારામાંના કેટલાક ભાઈઓ જાનિયાંના પ્રસંગને વખાણી ગયા એટલું જ નહિ, પણ નિખાલસ દિલે કબૂલ કરી ગયા કે અમને નર્મદે આટલું કડક

લખ્યું હશે એનો ખ્યાલ જ નહિ. એ ખ્યાલ એમને આવ્યો હતો ખીજા પ્રયોગની શરૂઆતમાં, ત્યારે તાજી જ બહાર પડેલી “વીર નર્મદ” માંથી અને “નર્મદ” માંથી ‘તુલસી વૈધવ્યપ્રવેશ’ના કેટલાક ફકરાનો સાર વાંચી સંભળાવ્યો ત્યારે.

અને આ બધાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ ખ્યાલ આવે છે કે આજે નર્મદના વિચારો સામે આટલી અસહિષ્ણુતા છે તો એના જમાનામાં એની સામે વિરોધના કેટલા પ્રયત્ન પૂર ઝૂમતા હશે? અને છતાં એ તો ઝૂમ્યો છે: એકલે હાથે, અનેકની સામે, રૂઢ ટેક થકી જ. ધન્ય છે, નર્મદ! તને ધન્ય છે. સાચી વાત એ છે કે લોકોને ખોટા રિવાજ તજવા નથી; ભણેલા અને સંસ્કારી ગણાતાઓને પોતાની જાતને અળગી માની, ખોટા રિવાજનું દિગ્દર્શન કરવામાં નાનમ માની પોતાની સંસ્કારિતાનું અભિમાન છોડવું નથી એટલે આ નાટકમાંના એ પ્રસંગ સામે ટીકાટોકાર કરવામાં આવે તો એ પ્રસંગ ભજવી બતાવતાં જરા પણ ગભરાવાની જરૂર નથી.

બાકી ખીજા જરૂરી મુદ્દાઓના જવાબ તો ખુદ નાટકના લખાણમાં જ મેં સમાવી દીધા છે, એટલે એ વિષે અહીં લખાણ કરવાની હું જરૂર જોતો નથી. કેટલાંક કથનોનાં પ્રમાણ માટે જાણી જોઇને તોંધ-ટિપ્પણ આપ્યાં છે; ભજવતી વખતે તે નકામાં છે. એ ખરું, પણ પછી કે પહેલાં કોઈ શંકા કરે એ માટે રાખ્યા છે.

ચન્દ્રવદન મહેતા

દશ્યસૂચન

અંક ૧લો

અવેશક રસ્તો

(૧)રસ્તો.....

.....સુરતનું નાગરકૃષિયું(૨)

(૩)રાંદેરની નિશાળ.....

.....ગોરધન કડિયાનો ખંડ(૪)

(૫)ખપાટીઆ ચક્રલો સુરત ...

.....નર્મદના ધરનો ખંડ(૬)

(૭)નર્મદચક્રલો સુરત.....

નર્મદના ધરનો ખંડ, મુંબાઈ(૮)

અંક બીજો

.....નર્મદના ધરનો ખંડ(૧)

(૨)તાપીદાસ રોકના ધરની અગાશી

અંક ત્રીજો

(૧)ખહારનો ભાગ, રસ્તો.....

...આમલીરાન સરસ્વતીમંદિર(૨)

(૩)ખહારનો ભાગ, સપનું.....

.....નર્મદનું ધર, સુરત(૪)

અક્ષાંશ

મુખ્ય પાત્રો

પહેલી હારમાંનાં પાત્રો કલ્પિત છે; બીજી તે ત્રીજી હારમાંનાં
જીવંત વ્યક્તિઓ ઉપરથી

સૂત્રધાર દેવેન્દ્ર	નર્મદ	કરસનદાસ
નટી	હાહીગવરી	સવિતાનારાયણ
રંગલો	નવલરામ	નરમેરામ
તાપીદાસ	નર્મદાગવરી	ગિરધરલાલ
અંબા	ભાર્ગવંદ	ધ્વનિરાનંદ
છગન	કિસનદાસ	લલિતાશંકર
મગન	લખમીદાસ ખીમજી	કીલાભાર્ગ
ગંગાદાસ	ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર	રાજરામ
પરસોતમદાસ	રઘુનાથ બાબાજી	ભીમભાર્ગ
મુગટરામ	કેળુશર	ધ્વજરામ
ગવૈયો	ખાપડે	મધુવંદરામ
ગોરધન કડિયો	ડૉ. ભાજી	વિજયાશંકર
ચૂનીઓ હનમ		ચન્દ્રવદન મહેતા
જેકો જડીઓ		

મમ્મુ

છોટુ ચૂડગર

નારણ છીપો

જદુરામ

છબિલ ચિતારો

વિદ્યાર્થીઓ, શેડીઆઓ, જોષી, વૃદ્ધજન, કુમારિકાઓ, ન્યાતપટેલ,

મહાજન, પ્રજાજન, વગેરે.

ਨਮੋ

અંક પહેલો

રંગભૂમિ

[રંગભૂમિ ઉપર પડદો પડેલો છે. એ પડદા ઉપર ગુજરાતનું વિશાળ ચિત્ર ચીતરેલું છે. એમાં ચોર્યાશી અંદરનો વાવટો ઊડતો દેખાય છે, એ સ્થાને સુરત શહેર નજર આગળ તરી આવે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે.

પડદા બહાર જરા નીચે પ્રેક્ષક વર્ગની જગ્યા અને રંગભૂમિની વચ્ચે એક પગથિયાની નાની સીડીનું સંઘાણુ છે. એ ઉપર એક શોભિત નાનકડી જાળમ પાથરેલી દેખાય છે. બહારનો પડદો ઉપડવાની પાંચેક મિનિટ અગાઉ અંદરથી ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’નું ગીત ફક્ત તાદિત્રેમાં વાગી રહેલું સંલળાઈ રહે છે. એ ગીત-ધૂન પૂરી થતાં જ પડદો ઉપડે છે અને એક બાબુથી પાંચસાતજણના મિત્રમંડળને, પહેલાં પોતે બોલે પણ પેલા લોકો ઝીલે એમ, ગવડાવતા ગવડાવતા પાછડી અંગરખાંમાં સજ્જ એવા સૂત્રધાર પ્રવેશે છે. એ આગળ ચાલે છે, એની પાછળ ધીમે ધીમે લહેકતા ચાલે છે એના મિત્રો.

સૂત્રધાર: આ હિન્દુ દેશના હાલ, થયા છે ભુંડા આજે, સત્તા મોટી ખોઈ, નીચું જુએ છે લાજે. પરસ્પરે નહિ સંપ, અદેખા મદ્યથી પુરા, ઉચ નીચના ભેદ, પાળવે રહે તે શુરા !

[પાછળ ફરીને]

બરાબર ! બરાબર ! એમ બધા સાથે જ બોલજો હં કે
હવે આગળ, ચાલો બોલજો :

એ પુનરુત્થાપન નહિ થાય, ધણું દુઃખ રહેછે વિધવા,
રહેણાંથી વિધાય, ધણી ઇઝરાયે મનમાં.
નથી કાંઈ બહેવાર સાથ જન્મા ખાવાનો
શુદ્ધ વિપ્રની માંહી, પરણીને પરણવાનો.

બરાબર ! હવે અગાડી :

ભેદ હાલ જે તેહ જાતિ નીતિ રૂઢિના,
દેશનું સત્યાનાશ વાળો નાંખે શી ખીના ?

વૃદ્ધજન : (એ ટોળીમાંથી જ) અરે એ તો બરાબર,
સૂત્રધાર મહાશય ! એ તો અમે ગોખી નાખ્યું છે, પણ આ શેનું
નાટક, કેનું નાટક એ તો અમને કહે ?

સૂત્રધાર : અરે મુરખખી ! તમે પણ જાણે પેલા કાંઈ નવા
લાઠૂતી લઈ આવેલા નટની માફક જ અજ્ઞાન બતાવો છો તો !
કેટલી વાર કહ્યું કે આ નાટક મહા કવિ નર્મદનું અને લખેલું
' આગગાડી ' નાટકના રચનાર ચન્દ્રવદન મહેતાનું.

વૃદ્ધજન : હા, હા, હવે યાદ આવ્યું. તમે કહેલું પણ મારાથી
બૂલી જ જવાય છે.

સૂત્રધાર : ઠીક, બધા અંદર તૈયાર થઈ ગયા, જરા
બુઝો તો.

[એટલામાં સાધારણ પણ આકર્ષક
વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ નટી પ્રવેશે છે.]

નટી: બહાણા સૂત્રધાર મદાશય ! બધું તૈયાર છે. અંદરનો રંગમંડપ ફૂલદારથી શોભાતી ચાલી આનું છું. ઓઝોને તો જરા મોડેથી દાખલ થવાનું છે, તે હમણાં જઈને તૈયાર કરી દઉં છું.
સૂત્રધાર: વાર, વાર, તમારા કામમાં તો કરી હિણુપ નહિ જ હોય...ત્યારે ચાલો આ વચ્ચે પડેલો હિપડાવી લઈએ.

[નટી નય છે.]

૧ વૃદ્ધજન: શું આ નટી, ખાઈ માણસ છે ?

સૂત્રધાર: તે શું તમે કોઈ ઓના વેશમાં પુરુષ સમજ્યા ?

વૃદ્ધજન: હાસ્તો વળી. નાટકમાં બધે એમ જ હોય છે ને. ઓઝો નાટક કરવા બિનરે એમ ? તમે આ શું કરવા બેઠા છો ?

સૂત્રધાર: હું તો આ નાટક કરવા બિભો છું. તમને ખબર નથી કે આ નાટકના કર્તાનો હમેશાં ખાસ આગ્રહ હોય છે કે ઓઝોનો પાઠ તો ઓઝો જ ભજવે ?

વૃદ્ધજન: તો એ નાટક નહિ ભજવવું.

સૂત્રધાર: હી હી હી હી. વૃદ્ધજન ! ચાલો હવે નાટકના કામને આગળ ચાલવા દો.

વૃદ્ધજન: અરે કંઈ વાત છે ? શો જમાનો આગ્યો છે ? બેરાંઓ નાટક કરવા નીકળશે એમ ? હાય હાય ! દેશનું શું થવા બેઠું છે ?

સૂત્રધાર: તમારે નાટકમાં ભાગ ન લેવો હોય તો ચાલ્યા જાઓ, પણ ગરબડ નહિ કરો.

વૃદ્ધજન: એટલે ? ચાલ્યા જાઓ એટલે ? તે શું પુરુષો મરી પરવાર્યા છે ? ખાવલા ખતી ગયા છે કે બેરાંના પાઠ નહિ ભજવી શકે ? લાવો કોઈ નહિ હોય તો હું પાઠ લઈશ.

નટી: (આવીને) પણ મુરખખી! પુરુષો તો બાવલા નથી થયા પણ અમારે મર્દ થવું છે તેનું શું?

વૃદ્ધજન: (ચાળા પાડી) ટે ટેનું શુંઉંઉં? 'ચલ ચલ, આજકાલની છોકરી, ગમે તે માણસને-પરપુરુષને 'અહો બહાલા।' કરતી નીકળી પડી છે તે, શરમાતી નથી?

સૂત્રધાર: તમે મુરખખી રસ્તો પકડો છો કે? આ નાટકમાં તો સ્ત્રીઓનો પાઠ સ્ત્રીઓ જ લેશે.

વૃદ્ધજન: શું?

સૂત્રધાર: સ્ત્રીઓનો પાઠ તો સ્ત્રીઓ જ લેશે.

વૃદ્ધજન: તો અમે આ ચાલ્યા કરવા શું માંડ્યું છે? જાહેર રંગભૂમિ ઉપર જાહેર રીતે સ્ત્રી પુરુષો જાહેર નાટક કરે એમ?

નટી: હા, હા. તમારી માફક ખાનગી નાટક તો નથી કરતાં ને?

વૃદ્ધજન: બેસ બેસ ગાંપલી. ધૂળ પડી તમારા ઉપર, સત્યાનાથ કાઢવા બેઠાં છો તમે તો.

[ખાલુ પર જઈ બિભો રહે છે. દરમિયાન એક જણ કાગળ લાવીને સૂત્રધારને આપે છે, તે વાંચીને.]

સૂત્રધાર: આ લ્યો, નવી પંચાત. પેલાં બે ગીતો કાઢી નાંખવા માટે મોલિસનો કાગળ છે. એ ગરબા નહિ ગવાય.

વૃદ્ધજન: લ્યો, કરો નાટક!

નટી: ક્યા ગરબા?

સૂત્રધાર: એ પેલા જ તો 'દેશીઓ ધુમો ધુમો રે' અને પેલું

ખીલું.....

નટી: પણ એ ગરબામાં શું છે?

સૂત્રધાર: અરે 'તું' નહિ 'સમજે', હવે તો ગરબા ગાવાથી પણ બળવો થઈ જાય એવું સરકારને લાગતું હશે એટલે...

નદી: ત્યારે હવે?

સૂત્રધાર: ખીબાં કાઢી ગાઈશું. નર્મદાશંકરે કાંઈ ગીતો ઓછાં લખ્યાં છે?

નદી: પણ આતે સો જુલમ!

સૂત્રધાર: ચલો ચલો હવે, એની ચર્ચા કર્યા કરીશું તો પાર જ નહિ આવે. એમ કહેતી કે આજે સો સો વર્ષ પછી પણ નર્મદ જેવો લેખક પણ સરકારને ભયંકર લાગે છે?

[એક જાણુ પ્રવેશે છે.]

એક જાણુ: બહાર (૩) ખે મહાજન આવ્યા છે, આપને મળવા માગે છે.

નદી: ચાઆલો આ વળી નવું વિધન. ખીબું મંગળ સાવધાન!

સૂત્રધાર: બોલાવ બોલાવ, જે હોય તે લલે આવે.

વૃદ્ધજન: હવે જ અખર પડશે. હ્યો કરો નાટક!

[ખે મહાજનો પ્રવેશે છે.]

એક મહાજન: અમે સાંભળ્યું છે કે આ નાટકમાં રેવા ફૂટવાનું ફારસ આવવાનું છે.

સૂત્રધાર: હા, - છે ખરું.

ખીબો મહાજન: તે અમે નહિ કરવા દઈએ.

એક મહાજન: એ લેખક ગમે તેવું ગાંડુધેલું લખે અને અમારા રીતરિવાજોની મસ્કરી કરે તે શું અમે ચાલવા દઈએ?

ખીબો મહાજન: એમ કંઈ સાચો હાસ્યરસ નહિ જમાવાય.

વૃદ્ધજન: હ્યો કરો નાટક! નાટક કરવા નીકળ્યા છો!

સૂત્રધાર: અરે મહાશયો! એ આખો પ્રસંગ તો ચન્દ્રવદન

મહેતાએ ખુદ નર્મદ કવિના લખાણોમાંથી જ સીધો ઉતાર્યો છે. કવિ નર્મદાશંકરે જે લખ્યું છે તે જ ભજવવાના છીએ.

એક મહાજન: અરે પણ એ નહિ ચાલે. રંગભૂમિ ઉપર તે શું કંઈ જાળિયાં લેવાય, એ શું ?

નટી: ના, ત્યારે ઉઘાડા ચકલામાં ઊભા રહી, જાહેર રસ્તા ઉપર જાળિયાં લેવાય કેમ ? જાઓ અમે તો એ ભજવી બતાવવાનાં. ખીજો મહાજન: અરે તો અમે તોફાન કરશું.

વૃદ્ધજન: આવી જાઓ, હ્યો કરો નાટક !

સૂત્રધાર: શું ? તોફાન કરશો ?

ખીજો મહાજન: હા હા, તોફાન કરશું. નાટક કરવા નીકળ્યા છો ? જાહેર તખ્તા ઉપર ફૂટવું છે ?

સૂત્રધાર: અરે ફૂટવું છે શું ? હજમ ખોલાવી બાળ વિધવાનું માથું પણ ખોડાવી બતાવવું છે.

બંને મહાજન અને વૃદ્ધજન: હાય ! હાય ! હાય ! હાય !

સૂત્રધાર: વળી લેખકે અમારી સાથે શરત કરી છે કે એના લખાણમાંથી એક લીટી પણ કાઢવી નહિ.

એક મહાજન: તો જહાનનમાં ગયો તમારો લેખક.

ખીજો મહાજન: અરે પણ આ બાળ વિધવાનું માથું ખોડવાનું નાટકમાં બતાવવાનું કંઈ કારણ ?

નટી: કારણ ? કારણ હજી આજે આપણા દેશમાં મિચારી વિધવા બાંધાઓ ઉપર તમે એવા ભુલમ કરી રહ્યા છો એ.

વૃદ્ધજન: હવે બેસ બેસ ચાંપલી !

સૂત્રધાર: ઓ ભગવાન ! હવે આ નાટક કેમ થશે ?

નટી: અરે તમે પણ શું જરા જરામાં ભગવાનને સંભાર્યા કરો છો ?

સૂત્રધર: તો કોને સંભાળું-તને ?

નટી: ના, આ નાટકના લેખકને. અહીં આબ્યા હોય તો બોલાવી મંગાવો. એમને પૂછો, રમ લો, સમજાવો, કંઈ રસ્તો કાઢો.

સૂત્રધાર: હા, હા. એ હીક છે. આ ધરમ સંકટમાંથી નીકળવાનો રસ્તો. (આગળ આવી) માન્યવર્ય પ્રેક્ષક સમૂહ ! અહીં જો પ્રેક્ષકોમાં શ્રીયુત ચન્દ્રવદન મહેતા પધાર્યા હોય તો એ કૃપા કરી અહીં પધારે.

[પ્રેક્ષકમંડળમાં આશરે દશમી બારમી હારમાં ખૂણા પર ચન્દ્રવદન મહેતા બેઠા છે, તે ઊભા થાય છે. એને માથે ટાપી નથી. ધોતિયું અને કસવાળું ઝલકું પહેરેલું છે. ચરમા પહેર્યું છે. નાક જરા વધારે પડતું આગળ દેખાઈ આવે છે. સૂકા શરીરના, જરા ઠીંગણા અને માથે ખીસા જેવા ઊંચા વાળવાળા એ દેખાય છે.]

ચન્દ્રવદન મહેતા: (ત્યાં જ ઊભા ઊભા) આમ લડાકડી શું કરો છો ? નાટક શરૂ કરો ! અને ન ભજવવું હોય તો પડદો નાખો.

સૂત્રધાર: અરે નાટક તે કંઈ બંધ કરાય, લોકો પાસેથી પૈસા લીધા છે, તે કંઈ બતાવ્યા વિના ચાલશે ? માટે આપ અહીં પધારો અને બને તે તોડ કાઢો.

[ચન્દ્રવદન મહેતા ત્યાંથી ચાલી પગથિયે ચઈ તખ્તા પર બેસે છે, જતાં જતાં.]

ચન્દ્રવદન મહેતા: (ખીજમાં) આ કંઈ નાટક કરવાના લક્ષણ દેખાતાં નથી.

સૂત્રધાર: બગડો નહિ. શું કરીએ ? લખનારે તો લખ્યું, પણ એણે ભજવનારની મુશ્કેલીને તો ખ્યાલ કરવો જોઈ તો હતો ને ?

ચન્દ્રવદન: (ઉપર જઈને) બોલો, શું છે ?

સૂત્રધાર: જુઓ છાજ ને તમે. આ રાવાકૂટવાનો પ્રસંગ ઢાઢી નાખવા કહે છે. આ મહાશય, છોકરીઓને પાઠ ભજવવાની ના પાડે છે.

વૃદ્ધજન: અરે ના ના ના ના ના, સત્તરવાર ના. અમે એકલા જ કંઈ જોછા ના કહીએ છીએ, આ મહાજન પણ ના કહે છે, તમારા ભણેલાઓ પણ ના કહે છે, ઘણી ડાલેજના પ્રેક્ષક સાહેબો પણ ના કહે છે.

ચન્દ્રવદન: એટલે તમને લાય છે કે છોકરા છોકરીઓ સાથે નાટક કરે તો પ્રેમમાં પડી જાય નહિ ?

સૂત્રધાર: અરે એ વાત મૂકાને જાંચી. આ મહાજનોનું પતાવોની પહેલાં.

ચન્દ્રવદન: એમાં પતાવવાનું શું છે, આપણે તો લખ્યું છે તે પ્રમાણે જ નાટક કરવાનું. એમનાથી ચાલ તે કરી લે.

મહાજન: એમ ? તો તો જોઈ લઈશું. તોફાન થશે તોફાન, ખબર છે ? લોકો વાંધો લે સમજ્યા ?

ચન્દ્રવદન: છો લેતા. જોઈ લઈશું !

સૂત્રધાર: અરે ના ભાઈશાળ ! એ શું, મારે લોકોમાં મોં ખતાવવાનું કે નહિ ? કંઈ ઉકેલ આણો ને ?

ચન્દ્રવદન: ઉકેલ શું, નાટકમાંથી એક લીટી નહિ જોશી કગાય. લોકોને દુષ્ટ રિવાજો તજવા નથી. અને એ રિવાજોની હાંસી કરીએ છીએ ત્યારે ખમાતું નથી. અને આ તો નર્મદાશંકરે હાંસી કરી છે, તે ખતાવવાનું છે. મારું માન નહિ રાખો તો કવિ નર્મદાશંકરનું તો રાખશો ને ?

નટી: અરે ચાલો ચાલો, જેવા પડશે તેવા દેખાશે. તમે અહીં જ રહો, મારી પડખે, અથવા અહીં બેસો. અને લોકો ઉશ્કેરાય ત્યારે આવીને સમજાવ્યા કરજો.

સૂત્રધાર: ત્યારે આ પડદો ઉપડાવું ?

ચન્દ્રવદન: હા, હા. એમ તો પછી નાટક શરૂ જ નહિ થાય. ઉપડાવો ઉપડાવો. ચાલો બધા આ બાલુ પર પધારી જાઓ.

વૃદ્ધજન: (કાણુ બાણુ આ સંઘ કેમ કાશી જશે)

એક મહાજન: અરે કાશી શું ? ઠેક, સ્વર્ગે લઈ જઈશું. એમ કંઈ હાથે બંગડીઓ નથી પહેરી.

નટી: ના ના બંગડી નથી પહેરી, બંગડો પહેર્યો છે, ચાલો બાલુ પર, અંદર આવી જાઓ !

[બધા બાલુ પર જઈ અંદર બિમા રહી જાય છે અને પાછળનો વચ્ચો પડદો ઉપડી જાય છે. ત્યાં સ્થૂળ ત્રાંસું મૂળ તખ્તાયા આશરે પંદર વીશ અંશને ખૂણે સ્થૂળ બિંદી નાની રંગભૂમિ બતાવી છે. એના બહારના પડદા ઉપર વીર નર્મદની છબી ચીતરેલી છે. મોટી ગોળ પાથડી, અંગરખો, અને હાથમાં ધન લઈ દોડતો ધપતો નર્મદ દેખાય છે ધન ઉપર " પ્રેમ શૌર્ય " એટલા શબ્દો ચીતરેલા વંચાય છે. અડધો-માણસની ઉંચાઈ નેટલો પડદો બિંદો ફરી એમાથી ડોકિયું કરી રંગલો દાંડી લગ્નને બહારના તખ્તા ઉપર ફટી પડે છે, અને પડદો પાછો નીચો પડી જાય છે. દરમિયાન રંગભૂમિ ઉપર લગભગ અંધારું થઈ જાય છે.]

રંગલો: (દંડી પીરીને) એ જાગના રહેજો...સાવધ રહેજો...
ઓઓ! છ વાછગા છે. આથી મરવે લોકોને (ડીમ ડીમ ડીમ) ખખર
આપવામાં આવે છે કે (ડીમ ડીમ ડીમ...) આ નાટકના તખ્તા
ઉપર વીર કવિ “મર્દ નર્મદ”નું નાટક લખવી ખતાવવામાં
આવનાર છે. એના કર્તા પણ ખૂણમાં બેઠા છે તે, અને એના
શાગરીદ સૂત્રધાર પેલા...હો હો, એ તો નાટકમાં ભાગ લેવાના છે
એટલે અંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરવા ગયા લાગે છે એ એ...(ડીમ
ડીમ ડીમ...)અને હવે...

ચન્દ્રવદન: (બહાર આવી) રંગલા! રંગલા!

રંગલો: (આસપાસ જોઈ) હેં? કાણે ખૂમ પાડી. અંદરથી
પાડી કે બહારથી?

ચન્દ્રવદન: રંગલા!

રંગલો: હો હો! આ તો અહીંથી...હા જી, બોલો જી,
કરમાવો જી. શી ચાહા છે?

ચન્દ્રવદન: જો, આ અંદરના તખ્તા ઉપરથી નીચે આવીને
દરેક પાત્રને બોલવાનું કહેજો, નહિ તો સંમળાશે નહિ. પાઠ પૂરો
થાય એટલે ઉપર ધઈને—

રંગલો: એ પૂંચાત હવે તમે રહેવા દો ને? જે થાય તે
જોયા કરો.

ચન્દ્રવદન: પણ મારા લખાણમાંથી જરા વધારો ઘટાડો કે
ફેરફાર નહિ—

રંગલો: અરે, તમારાથી પણ કેની તોળા છે. આજ તમે કંઈ
નવા લેખક પાક્યા છો?—એ તો જે થવાનું હશે તે થશે. અમસ્થી
લાલરી નહિ કરો તો સાફ. અને નાટક આગળ ચાલવા દો.

X [ચન્દ્રવદન મિનજમાં અંદર જાય છે
એટલામાં બહારના તખ્તા ઉપર બે
ચાર માણસોની દોડધામ થઈ રહે છે—
અને તખ્તા પર પ્રકાશ વધે છે.]

એક જણ: એ રામ બોલો ભાઈ રામ !

બીજો: અરે મરી ગયા રે બાપલીઆ !

ત્રીજો: ઓ મારા દીકરા રે ! હવે શું થશે ?

રંગલો: અરે પણ બધા બેળાકળા જેવા દોડો છો, તે છે શું ?

[દીપણ જન્માક્ષર ગણતો કય ત્રિપુંડ-
ધારી જોષીરાજ આવે છે અને ખભે
ઝાળીમાં દોઢસો જન્માક્ષરોનો થોક છે.]

જોષી: અરે જ્ઞાન નથી તમને ? ક્યાં રહો છો તમે ? પૃથ્વી
પર નિવસો છો કે પાતાળમાં ?

રંગલો: પણ છે શું ? પૃથ્વી ને પાતાળ કરતો બોલી નાખતે ?

જોષી: અરે આજે પૃથ્વીનો પ્રલયકાળ થવાનો છે.

બીજો: પૃથ્વી રસાતાળ જવાની છે.

ત્રીજો: ઓ મારા બાપલીઆ !

ચોથો: અરે ખબર નથી ? શુક્રનો તારો અથડાવાનો છે.

પહેલો: બધા જ રામ બોલો ભાઈ રામ થઈ જશે.

જોષી: સમજ્યા, હવે સમજ્યા; પૃથ્વીનો પ્રલયકાળ થવાનો છે.

રંગલો: વાહ છ વાહ ! (હહેકાથી) થવા દો ઓ તો ઓ.

પહેલો: હાય હાય ! શું થવા દો, બધા જ મરી જઈશું.

અશ્વિનકુમાર સુધી પણ નહિ જઈએ.

રંગલો: અરે ભાઈ તો તો કેવું સરસ ! બધા જ સામગ્રી
રામ બોલો ભાઈ રામ ! કોઈને બિચકી લઈ જવાની પંચાત જ નહિ.

કોઈને આગ મૂકવાની પણ ખંચાત નહિ. વાહજી વાહ ! આખી દુનિયા જ મસાણકાંઠો.

[દરમ્યાન બે તણ જણ રસ્તા પર સૂઈ જાય છે.]

જોષી: અરે એઈ અહીં સેના સૂતા છે ?

ત્રીજો: અરે બાપજી ! પૃથ્વીનો પ્રત્યય થાય તેની બે ઘડી વહેલા મરીએ તો સારું દેખવું નહિ ને દાઝવું ચે નહિ.

રંગસો: અરે પણ આ તુકકો કાણે ઉઠાવ્યો છે તે તો કહો.

જોષી: તુકકો ! શો કળજીગ આવ્યો છે. તુકકો ! હવે પૃથ્વીનો પ્રલય થાય એમાં શી નવાઈ ? ધ્વજવચનને આ પાપી તુકકો કહે છે ! પેલા કાશીથી પધારેલા ભૂદેવનો લિખિતપત્ર છે. આવતી વસંત પંચમીને દિવસે...!

પહેલો: હા, હા, રામ બોલો ભાઈ રામ !

જોષી: આખું ભારતવર્ષ એ જાણે છે.

પહેલો: હા, હા. ભાઈ ચાલો હવે તો બધા પુણ્યનાં પોટલાં બાંધવા માંડો.

બીજો: અરે ભગવાન ! કોઈકોઈનું શ્રાદ્ધ સમયરી પણ નહિ કરે પછી.

જોષી: મહા વિપરીત, મહા વિપરીત ! આ હું અનેકની કુંડ-જાઓ જોઈ રહ્યા છું, એમાં પણ સૌને એક જ દિવસે ધાત—મહા ભયંકર ધાત આવે છે.

પહેલો: ત્યારે હવે આપણે બધા શું કરશું ?

જોષી: અરે દાન કરો દાન, જપ કરો, તપ કરો...

રંગસો: વાહ ભગવાન વાહ ! ખરો તું પ્રકટારાઓને અથ-કાવવાવાળો. તે હેં જોષીરાજ ! આ શુકનો તારો કાને અથકાશે ?

જોષી શુક્રનો શનિ સારું અથડાશે અને બંને અથડાઈને
પૃથ્વી પર અદ્વિતીય એટલે પૃથ્વીનો પ્રલયકાળ થશે.

પહેલો: હાય હાય રે બાપલીઆ !

રંગલો: હા હા (ગાતાં ગાતાં)

શુક પછી શનિવાર છે પાસે તે અથડાય,
એ જાણીને આપણું હૃયું તો હરખાય.

[એક જણ કંઠે છોકરો લઈને આવે છે.]

કંઠે છોકરાવાળો: અરે ભગવાન ! હમણાં તો આ મારા
દીકરાને પરણાવી વરઘોડો ઉતાર્યો. એને પરણાવવાનો પૂરો લ્હાવો
પણ નહિ લેવા દે શું...?

રંગલો: અરે, આ વરરાજની વહુ ક્યાં છે ?

કંઠે છોકરાવાળો: ઘોડીઆમાં ભાઈસાહેબ, ઘોડીઆમાં, એ
બિચારીએ શાં પાપ કર્યાં કે આવો દિન આવ્યો ?

એક બાઈ: (પ્રવેશીને) ઓ ભગવાન, આ શો કળજગ ! હું
મોઢ પરણીએ શું ને રાંડીએ શું ?

[એટલામાં એક બાલુ પરથી એક બાઈને
પકડીને બે જણ આવે છે અને બીજી બાલુ
પસાર થઈ જાય છે. બાઈના વાળ છૂટા છે.
એને માતા આવેલાં છે એટલે ધૂણે છે.]

માતાવાળી બાઈ: ને અંબે ! ને અંબે ! ને અંબે !

ને અંબે ! ને અંબે ! ને અંબે !

બાલુ ઉપરના બે ત્રણ જણ: ને અંબે, મા ! ને ને મા !

ને ને ! ખમ્મા ! ખમ્મા !

[બાઈ જાય છે.]

જોષી: પૃથ્વી રસાતાળ નહિ થાય તો 'ખીજું શું થાય ?
દેશી લોક પરદેશ જવા નીકળ્યું. લોકોએ અગ્રેજી ભણવા માંડ્યું,
સુધારા—સુધારાની લતે પાપ કરવા માંડ્યાં તે પૃથ્વીનો પ્રલય ન
થાય તો...

[સામી બાજુ ઉપરથી એક ગાંડી બાધ
બળકતી આવીને ચાલી નય છે]

ગાંડી બાધ: મેર મૂઆ રાંચા ! પાઘડી બધળા મૂઆ ! પીટયા
મને માર મારવા આધવો છ ! સતીઆનાસ જય તારું ! (ટચાકા
ફાડે છે) મેર મૂઆ રાંચા ! મેર મૂઆ રાંચા ! મેર મૂઆ રાંચા !...
[જય છે.]

પહેલો: બધા મરીએ તે પહેલાં તો ગાંડા થઈ જઈશું; એ
બાપલીઆ !

ત્રીજો: અરે મરવા પહેલાં જ મરી ચાઇ લા, બાપલો તો
બાપલીઆ !

રંગત્રો: જોષી મહારાજ ! તમારા ગ્રહ ગણવાના માંડી વાળી
કોઈ ગ્રહને સાધી બધી એવો વચ્ચે લાવી મૂકાને કે...

[અંદરથી એક જણ દોડતો જૂમો પાડતો આવે છે.]

દોડનાર: અરે ન્હાસો બાપા ન્હાસો—અઈલા ન્હાસો
એ ન્હાસો !

રંગત્રો: કેમ પણ છે શું ? કોઈ જમ બમ દીકા શું ?

દોડનાર: (હાંફતો થેલતો) અરે જમ ! જમ શું કાળો
રાક્ષસ ! કાળમુખો, દૈત્ય દૈત્ય—એ ઈઈ મોટો ! કાળી કાળી વરાળ
કાઢતો અગનમુખો દૈત્ય !

પહેલો: હાય હાયરે બાપલીઆ !

દોડનાર: કહે છે કે એ મહામાયા પરમ પવિત્ર રેવા નદી ઉપરથી કૂદવા મંડ્યો.

નેધી: શાંતમ્ પાપમ્! શાંતમ્ પાપમ્!

દોડનાર: કંઈક લોકાએ બાધા રાખી, નારિયેળ વધેર્યાં, પણ રાક્ષસ જેનું નામ—

ખીન્ને: તે ગયો કેમની બાબુએ?

દોડનાર: અરે, એ તો દોષ્ટો આવે, દોષ્ટો આવે અહીં, મેં તો પાછું વાળીને બેસું પણ નહિ! મહા ભૂડો રે, એ વરાળીએ રાક્ષસ!

ત્રીન્ને: મારી નાંધ્યા રે બાપલીઆ!

નેધી: સત્યાનાશ જવા બેઠું છે. એ પ્રભુ!

[ખેત્રણ જણ પોક મૂકે છે. રંગલો દોડતો જઈને અંદરથી એક ભૂંગણું અને નાની પેટી લઈ આવે છે. એ ભૂંગણું ઢળનું ચૂડીવાળું ગ્રામોદ્દેશન છે, તે વગાડે છે.]

ખેત્રણ જણ: એ, આ શું!

રંગલો: એ જવાબ! જવાબ! ઈશ્વરનો જવાબ! આકાશવાણી! આ દાખડામાં ભરી મૂકી છે તે.

નેધી: એ શું કહે છે?

રંગલો: કે તમે બધા મૂરખા છો, વહેમી છો, અજ્ઞાની છો, કૂવાના દેડકા છો, આંધળા છો, ડરપોક છો—આ ઈશ્વરવાણી એમ કહે છે તમને.

ખેત્રણ જણ: આ તો કોઈ નદુગર લાગે છે!

રંગલો: અરે તમે તે કેવા વહેમી છો? આ તો ચૂડી વાગે છે, ચૂડી! વિજ્ઞાનની શોધ છે.

બધા સામટા: અરે ના રે ના ભગવાન! એ બાપલીઆ રે!

[રડતા રડતા ઝેસી જાય છે અને પોક
મૂકે છે. પાછું અંધારું થઈ જાય છે.]

રંગલો: (જેરથી) ચાલો ખાવલાઓ! એમ રડયા શું
કરો છો? અકલના ખારદાનો! જાઓ નીકળો, એમ કંઈ બધા
એક સામટા મરી જતા હશે? ~~X~~ પવર ૨

[દરમિયાન લોકો અંદર ચાલ્યા જાય છે. રંગ-
ભૂમિની અંદર દુરથી સંગીતના સૂરો વાગતા
સંભળાવા માંડે છે. ધીમે ધીમે એનો ધ્વનિ
બહાર વધારે ને વધારે સંભળાય છે, અને સાથે
ગીતનું સંઘગાન પણ સંભળાય છે. એ અવાજ
વધતો જ જાય છે. રંગલો બહાર પણ એ જ
સંઘગાનના નેતા તરીકે ગાઈ રહે છે, અને પ્રકાશ
ધીમે ધીમે વધતાં અંદરની રંગભૂમિનો બહારનો
પડદો ઊંચકાઈ રહે છે. તે દરમિયાન રંગલાનું
સંઘગાન ચાલુ જ છે.]

‘શંખનાદ સંભળાયે, લેયા! શૂર પુરુષને તેડું હો’

[પ્રકાશ પૂરો વધી રહેતાં, પડદો ઊપડી રહેતાં,
સંઘગીતની લીટી ગાતો ગાતો રંગલો ડિંડિમ
વગાડતો અંદર ચાલ્યો જાય છે અંદરની
રંગભૂમિ ઉપર જેયાર નાતપટેલીઆઓ
દેખાય છે. અંદર નહિ દેખાય એમ નાત જમતી
હોય એમ લાગે છે. ત્યાંથી “શીખંડ તમારે,”
“પૂરી તમારે,” “ભલ્લઆં તમારે”ની અવારનવાર
બૂમો બહાર સંભળાયા કરે છે. ખાલુ પર પાટ
લેવું છે, એ પર જેયાર નાતપટેલીઆ બેઠા છે.]

એ ત્રણ જણ: એમ નહિ બને—એમ નહિ બને!

પહેલો: અરે, પણ હું જોઈને આવ્યો ને?

નાતના મુખીજન: કાણે કાંચળી પહેરી છે? હોય તેને કાઢો બહાર.

ખીન્ને: ખરી વાત છે! નાગરી ન્યાત જમવા ખેડી છે, કંઈ મસ્કરી છે? લિશુકનાં બેરાં વગર કાંચળીએ જ ખેસે છે, તે તેમ જ થશે.

ત્રીન્ને: બરાબર છે! ચતુ આખું છે તેમ જ થશે.

પહેલો: હાસ્તો. નાતનો કાયદો તે કાયદો. ઝાહાજી

મુખીજન: પણ કોના ત્યાંનાં કાંચળી પહેરીને આવ્યાં છે?

ચોથો: એ હમણાં ખબર પડશે.

એક જણ: (દોડતો આવીને) રાયજી સાહેબ! કવિના ત્યાંની સ્ત્રીઓ કાંચળી પહેરીને જમવા ખેડી!

મુખીજન: કાણ?

નવો આવનાર: કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરના ત્યાંની.

મુખીજન: તો કવિ ન્યાત બહાર જાય.

પહેલો: સમજે તો સમજવો.

ખીન્ને: હા, નહિ તો કવિનું આખું કુટુંબ ન્યાતબહાર કરો.

ત્રીન્ને: અરે કંઈ વાત છે, દિનમણિશંકર! પૂર્વજેથી આશ્યો આવેલો રિવાજ છે. ગૃહસ્થ તે ગૃહસ્થ અને લિશુક તે લિશુક.

ખીન્ને: બરાબર છે. મોટા રાજા હોય તો ચે શું? લિશુકનાં બેરાં કાંચળી વગર જ જમવા ખેસે.

જીવાનીઓ: હાસ્તો. એમનાં બેરાંઓને આટલો મગટો પહેરવા દધ્યે છીએ એ જ આશું છે?

પહેલો: નહિ તો?

જીવાનીઓ: નહિ તો શું, નાગા જ ખેસાડવા લેઈએ.

મુખીજન: ચૂપ રહે ! અહીં મસ્કરીનો પ્રસંગ નથી; ન્યાતની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન છે.

બીજો: (દાડતો આવી) અરે તમે, પંડ્યાજી ! અહીં તકરાર અને ચર્ચા કર્યા કરો છો, પણ ત્યાં તો નર્મદાશંકરે એમની વહુ વગેરેને કાંચળીઓ સાથે જમવા બેસાડી પણ દીધાં.

મુખીજન: શી વાત ? અને બધાએ જોયા ક્યું ?

નવો આવનાર: ના, જોયા શું કરે ? રાયજી સાહેબ અને હવે સાહેબના ભાંની સ્ત્રીઓ કામ છોડી જીડી ગઈ. અને લોટા કળશિયા લઈને ચાલી પણ ગઈ !

મુખીજન: કોણ નંદગવરી ? તાપીગવરી ?

નવો આવનાર: અરે, અખોટિયા—શાલ સાથે નર્મદાશંકર તો ત્યાં જ બેઠા છે.

મુખીજન: જોઈ લ્યો ત્યારે, હવે ભોંય 'કવી' ભારે પડે છે તે ! રાયજીના ધરનાં જમ્યા વિના જાય ?

[કંડકથી પણ તોરથી નર્મદાશંકર આવીને જવાબ આપે છે અને બધાં સડક થઈ જાય છે.

એણે અખોટિયું પહેર્યું છે, ખભે શાલ નાખી છે, માથે છદ્દી ચોરલી છે.]

નર્મદ: હા, જમ્યા વિના જાય ?

મુખીજન: નર્મદાશંકર ! આ નહિ ચાલે.

નર્મદ: એ જ ચાલશે. તમે ગૃહસ્થ, તે ઉપરથી આવ્યા અને અમે બીજેથી આવ્યા એમ ? નાગરી ન્યાત જેવી ન્યાતની સ્ત્રીઓ ખુલ્લી છાતીએ બાહરે રસ્તાઓ ઉપર જમવા બેસે એ જોઈ શરમાતા નથી ? ૨

મુખીજન: થતું આવે છે તેમ થશે. અમને તમારું કહાપણ નહિ જોઈએ.

નર્મદ: તો અમે આ અન્યાય નહિ સાંખીએ.

મુખીજન: તો શું રાયજીના ઘરનાં ભૂખ્યાં રહેશે ?

નર્મદ: ના. રાયજી મોટા ગૃહસ્થ માણસ છે, એને ઘેર અમના કાઠારો ભરેલા છે, તેમાંથી પકવી ખાશે.

મુખી: નર્મદાશંકર! ન્યાતની સામે થવામાં સાર નથી. રખડી મરશો. ન્યાતખહાર મુકાશો.

(નર્મદ: જોઈ લઈશું. ન્યાતખહાર મૂકવાની તાકાત કાનામાં છે તે તો જોઈ? સ્ત્રીઓ તે શું તમારા રમકડાં છે કે તમે આહો તે પ્રમાણે તેને કપડે ઢાંકા?)

મુખી: નર્મદાશંકર! (આગ સામે બાય બીડવામાં સાર નથી.)

નર્મદ: બાય નથી બીડતો; આગને જ ઓહિયાં કરી જવા માણું છું, સમજ્યા ? અન્યાયની તે કંઈ હદ હોય કે નહિ ? તમારા ગૃહસ્થી કુટુંબની સ્ત્રીઓને લાજ, અમારા ઘરની સ્ત્રીઓને લાજનીતિ નહિ એમ ?

મુખીજન: બિલ્લુક તે બિલ્લુક !

નર્મદ: તો આજથી બિલ્લુક સ્ત્રીઓ હમેશાં કાંચળી પહેરીને જ જમવા આવશે—તમારાથી થાય તે કરી લેજો.

મુખીજન: નર્મદાશંકર ! આનું પરિણામ મહા વિપરીત આવશે. તડાં પડશે. જે કહેવું હોય તે પંચમાં કહેજો, અત્યારે...

નર્મદ: પંચ ? કાનું પંચ ? તમારું આપણુદ પંચ ? જોઈ છું કોની તાકાત છે કે અત્યારે અમને જમતાં ઉઠાડે છે ! (ન્યાત તરફ જોઈને મોટથી) જે જે બિલ્લુક સ્ત્રીઓ આજે કાંચળી પહેર્યા વિના આવી હોય તે આવતી કાલની ન્યાતમાં કાંચળી પહેરીને

આવે. દાખલ નહિ થવા દે તો હું બેઠો છું. નાગરોમાં પણ ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુક ? શરમ છે ! ફરીથી કહું છું, કાલે બધાંએ કાંચળી પહેરીને આવવું.

[અદ્ય વાળી પાટ ઉપર છટાચી જઈ બેસે છે.]

મુખીજન: શું થવા બેઠું છે ? ધરમનું સત્યાનાશ થવા બેઠું છે. બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મત્વ પરવારો જવા માંડ્યું છે.

[અંદર કોલાહલ વધી પડે છે. રંગલો બહારના તખ્તા પર દોડતો દોડતો આવી પડે છે. ખેંચી પાડે છે.]

સૂત્રધાર: કેમ રંગલા ! પડે પાડ્યો ?

રંગલો: હવે એ પ્રસંગ પર પડે જ ખેંચવો સારો. એવી ત્યાંની મારામારી વધારે બેવામાં શો સાર ? આપણા નર્મદની છત તે છત.

સૂત્રધાર: અરે પણ ભલા માણસ...

રંગલો: અરે બરે કંઈ નહિ. બેયા કની આ નાગરી તાતનાં ભવાડા ? અસલ નરસૈયાને નાગરોએ ઢેડવાડે માર મારેલો અને નર્મદના વખતમાં બૈરાંઓને હિઠાડી છાતીએ જમવા બેસાડતા; તે નરસૈયો તો ભગત, તે માર ખાય ! આ તો નર્મદ ! મદ્દ : એ તો શૂરવીર. મારખાર નહિ ખાય બે !

સૂત્રધાર: હવે તારૂં ટાલણું રહેવા દે, અને નિશાળીઆઓને બોલાવ.

રંગલો: અરે, એ તો આ આબ્યા. બુઓ ! પેલો આવે વડો નિશાળીઓ ભાઈચંદ.

સૂત્રધાર: ત્યારે આ હવે રાંદેરની નિશાળ એમ ?

રંગલો: હા, અને અહીં નર્મદાસંકર હવે મહેતાજી. ત્યો ચાલો, તમે પધારો અંદરની તૈયારી કરવા.

[ભાર્ગવંદ અને પછી બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ પ્રવેશે છે, અને સંવાદ ચલાવે છે.]

પહેલો વિદ્યાર્થી: ખબર છે? હવે તો મુંબાઈના ખારામાં વિલાયતથી મોટી મોટી મીમરો આવે છે.

બીજો: હા ભાઈ હા! કહે છે કે હવે તો મુરતથી મુંબાઈ જવાને આગગાડી મળશે. નહિ ગાડી કે વહાણ, દોઢ દિવસમાં મુંબાઈ!

પહેલો: તે નદીઓ ઉપર આગગાડી કેમ જશે?

બીજો: અરે શું, તે દિવસે લાલાજી સાહેબ તો'તા કે'તા કે એ તો પૂછ બાંધશે?

ત્રીજો: અરે માસ્તર સાહેબ તો કહેતા હતા કે નવી દીવાસળી આવી છે એથી હવે તો દીવા થશે. આ ચક્રમંત્ર ધસવાનું પણ ગયું.

પહેલો: વાહ રે વાહ! શો જમાનો આવે છે!

ભાર્ગવંદ: અલ્યા, હજી શા ગપાટાઓ ફાંકે છે? ભૂગોળ-ભૂમિતિના પાઠો કર્યા કે નહિ? હમણાં માસ્તર સાહેબ આવશે.

પહેલો: અરે, નારે ના. એ તો પછા હશે નદીમાં નાહવા, કે ગયા હશે ઘોડેસવારીએ*

બીજો: અરે ના રે હજી બિંધતા પણ હશે કદાચ!

ભાર્ગવંદ: પણ તમે તમારા પાઠો તો કરો! ભૂગોળનું તમને ટાંકને જ્ઞાન જ નથી.

[દરમિયાન બે ત્રણ છાત્રા ત્યાં વાસીફું વાળતા જણાય છે.]

પહેલો: હેં ભાર્ગવંદ! કહે છે કે આપણા માસ્તર સાહેબને કવિતાનો જાણરો જાણ છે, તે કદી કદી કવિતા લખે છે પણ ખરા?

ભાઈચંદ: કોણ જાણે ! પણ શાખીન તો બહુ જ છે. જ્યારે ત્યારે વાંચતા જ. પણ આજે એંશીના વર્ગમાંથી આટલા જ કેમ ? ત્રીજો: ધીમે ધીમે આવતા હશે. હજી તો આઠ પણ પૂરા નહિ વાગ્યા હોય.

[એક જણ ઉતાવળે પ્રવેશે છે.]

નવો આવનાર સાથે બેત્રણ વિદ્યાર્થીઓ: અત્યા ! બધા ગોઠવાઈ જાઓ. સુરતની હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર ગ્રેહામ સાહેબ આવ્યા છે અને માસ્તર સાહેબ જોડે ત્યાં વાતો કરે છે.

ભાઈચંદ: એમ, એમ ? તો તો સાહેબ ઘણા ખીજાયો હશે !

ખીજે વિદ્યાર્થી: અરે ખીજાય શું, માસ્તર સાહેબે ઠંડા જ કરી નાખ્યા.* સાહેબે મને બે ચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા અને મેં બધા ખરા જવાબ આપ્યા, તે ખુશ !

નવો આવનાર: આપણા માસ્તર સાહેબ એટલે શું ? રોકડું જ પરખાવી દીધું. સાહેબે કહ્યું, આટલું બધું મોડું અને આળસ કેમ ? તો માસ્તર સાહેબે કહી દીધું કે, શું કરીએ ? આખી રાત ઉઝગરા કરીએ છીએ. અને કહ્યા વિના આવો તે ?

ભાઈચંદ: ચાલો ચાલો ત્યારે, બધા રીતસરના ગોઠવાઈ જાઓ. ત્યાંથી બધા અહીં જ આવશે.

એક નવો: અરે ચાલો બધા ! તમને ત્યાં બોલાવે છે; લાલાજી સાહેબ અને ગ્રેહામ સાહેબ છે ત્યાં. ચાલો.

બધા: હેં ? હેં ? ચાલો, ચાલો ત્યારે.

[બધા જાય છે. રંગલો આવે છે, એકલો; અને અંદરની રંગભૂમિનો પડદો ખેંચી ઉપાડવા માંડે છે.]

[આ દૃશ્ય અંદરની રંગભૂમિ ઉપર]

[ભજનમંડલી નભી છે. બધા બેઠા છે. ખૂણામાં નાના પટારા પાસે નર્મદ બેઠો બેઠો કાગળો- માંથી ઉતારા કરી રહ્યો છે; એણે પાઘડી અંગરખું પહેર્યાં છે.]

ગોરધન કડીઓ: એ...ખખરદાર મનસૂખાણ.....

એ...એરી...એ...રીઈઈઈ.....

એ...ખખરદાર મનસૂખાણ, ખાંડાની ધારે ચડવું છે જ,

હિંમેત હથિયાર ખાંધીને સત્ય લડાઈ એ લડવું છે જ.

એ ખખરદાર મનસૂખાણ !

[‘ખખરદાર મનસૂખાણ’ની ઝડી ચાલી રહી છે. ઢોલ, કરતાલ, ઝાંઝ અને મંજરાં સાથે ભગત-કારીગર લોકો એક પછી એક આવતા નય છે અને ભજનની બેઠક જમાવી મૂકે છે.]

ચૂનીઓ હળમ: વાહ ભગતજી, વાહ ! ધીરા ભગતની વાત જ ન્યારી. મન સૂખાને કહ્યું છે, ખખરદાર, ખાંડાની ધારે ચઢવાનું છે; છોકરાનાં ખેલ નથી !

જેઠા જડીઓ: ખાંડાનાં ખેલ, ભાઈ, ખાંડાનાં ખેલ !

મમ્મુ: ચોર એક તો ઉમરાવ હૈ, ઉસકો બાર પટાવત...

છોટ્ટુ ચુડગર: એ તો વરસ અને એના મહિના ! ખરું કેની,

ભગતજી ?

ગોરધન કડીઓ: હા, હા. કાળ જમડાની વાત છે:

‘ માથે કાળ કેરો ભાર, માથે જમ કેરો મા.....ર’

એત્રણ જણ: બરાબર ! બરાબર !

[પાણીની માટલી ફેરે છે, પાણી પીને બધા તાજ થતા જણાય છે.]

છોટુ સુડગર: ખાપણ! આ કાઈ વિદ્વાન છે ?

ગોરધન કડીઓ: હા, બે દિવસથી આવે છે; પટારામાં કવેસર લાલદાસણના ચોપડા પડ્યા છે એમાં એને રસ છે, તે લલે ઉતારા કરે.

છોટુ સુડગર: હા, હા. ગિનાન તો ફેલાય એથી જ સાફ રસની વાત છે.

ગોરધન કડીઓ: રહ લાગવી બેઠાંએ, રહ! જીવાન છે, અને ચટ લાગી છે, તો કાઈ દિવસ ચોંટ પણ લાગી જાય.

નારણુ છીપો: ખરું, ખરું, ભગતણ. ધીરા ભગતને પણ ચોંટ જ લાગેલી કેની ?

છોટુ સુડગર: અરે ભલભલાને લાગેલી. એ તો હિંમતખાજોનાં કામ છે.

નારણુ છીપો: ચાલો, એક ખીજું ભજન જમાવીએ.

છોટુ સુડગર: હા, હા. થવા દો એકાદ.

ગોરધન કડીઓ: (એ તરણા એથે કુંગર રે કુંગર કાઈ દેખે નહિ.)

[બધા ઝીલી રહે છે, ઝાંઝ—ફરતાળ વાગી રહે છે; એકદમ અટકી પડતાં—]

(અબ્બ જૂથ માંહે રે સમરથ ગાજે સહી.)

એ છ ... ... ઈ ... ... ઈ ... ...

તરણા એથે કુંગર રે, કુંગર કાઈ દેખે નહિ.

નારણુ છીપો: (ઝડી પૂરી થતાં) 'તરણા એથે કુંગર રે।' વાહ વાહ, તરણા એથે કુંગર; કુંગર એથે તરણુ નહિ, પણ તરણા એથે કુંગર! શી ખૂબી કીધી છે ?

છોટુ સુડગર: અને પણ, સમરથ તે આતમરામ.

ગોરધન કડીઓ: આ જરા અધરું લજ્જન છે. અળનો અરથ સમજી લઈએ, પછી એની ખરી ખૂબી સમજાશે.

જોકે જડીઓ: અળ એટલે બકરી.

ગોરધન કડીઓ: ખરું, પણ રહસ્યાર્થ જુદો જ છે; અળ એટલે માયા, જે—

[નર્મદ આગળ આવે છે.]

નર્મદ: ભગતજી ! એક વિનંતિ છે. અહીં તો આ તમારે જ્ઞાનની વાતો ચાલે છે, એમાં ચિત્ત બંને ઠેકાણે ભટકે છે. એક બાબત આ સાંભળવાનું મન થયા કરે છે, બીજી બાબત આ લખવું છે તે લખાવું નથી. તે રજા આપો તો ઘેર લઈ જઈ કાલે ઉતારીને જરૂર પાછા આપી જઈશ.

ગોરધન કડીઓ: ભાઈ, મને વાંધો તો નથી. પણ અમારા રંકની દોલત છે. ગૂમ થાય તો પંચાતી જ ને ?

નર્મદ: અરે, ભગતજી ! જીવનો માફક જતન કરીને જાળવીશ. આ ચિત્રકાવ્યોની તો આપણા આ જખીલ ચિતારાપાસે જ નકલ કરાવી દઈશ. રોજ બપોળે ચાર ચાર આપજોની ?

જદુરામ: હા, હા, ભગતજી! એ ઠીક છે !

ગોરધન: ભલે, ભાઈ ભલે. પણ જાળવજો; કાલે પાછા આપી જજો અને ખીજા લઈ જજો. ભાઈ ! તમને સંસ્કૃત આવડે છે તો એનો લાભ કાઢી કાઢી વાર તો અમને આપતા રહેજો.

નર્મદ: અરે એ શું બોલ્યા, ભગતજી ? તમારી અગાડી હું તે શા હિસાબમાં છઉં ? વળી તમે મારા પર આટલો બધો ઉપકાર કરો છો તે મારાથી કાઢી વાતની તમને ના પડાય ખરી ?

ગોરધન: અરે ઉપકાર શાનો ?

નર્મદ: હાસ્તો; પૂછો આ જંદુરામને. કેટલા દિવસથી પિંગળનું પુસ્તક શોધવા ફાંફાં મારે છઉં, પણ અહીં એક પત્તો લાગ્યો. પંડિતો પાસે પુસ્તકો છે, પણ તે વાંચવા કે જોવા જ નથી દેતાને ?

ગોરધન: હીક, હીક. બલે ભાઈ, બલે. વિદ્યા તો વાપરે જ વધે.

નર્મદ: (પગે લાગી) તમારા ખરેખર ધણો ઉપકાર માનું છું; અને છખીલદાસ ! રાતના હું આવીશ, આના આપણે ચિત્રો કરી લખશું.

છખીલ ચિતારો: હા, હા.

[નર્મદ જતાં જતાં પેઠારા પાસે જોતો રહી બધું બરાબર કરે છે. અહીં લજન ફરીથી જામે છે અને નર્મદ ખુશીમાં આવી જઈ ખૂણામાં રહી એ સાંભળે છે.]

ગોરધન કડીઓ :

એ...તરણા એથે કુંગર રે કુંગર કોઈ દેએ નહિ.

આ તરણા રૂપી કાયામાં આતમશામ જેવો કુંગરો કોઈ જોતું

પણ નથી.

એ...અળ જૂથ મોહે રે... ..

[પાછું લજન ચાલે છે અને રંગલો આવીને પડદો પાડે છે. બહારની રંગભૂમિ ઉપર એકાએક પ્રકાશ વધે છે. અને એક બાળુથી રંગલો પાછો ઉત્તાવળમાં બહાર પ્રવેશે છે.]

રંગલો: ચાલો એઈ, બાળુ પર ! બાળુ પર ! બધા બેસી જાઓ-ઓટલા ઉપર બેસી જાઓ. હવાડીઆ ચકલા સુધી તો આવી !

[સામેથી એક રાહદારી આવે છે.]

એક જણુઃ કેમ બાઈ ! ક્યાં સુધી ?

રંગલોઃ અરે, આ આવી ! નગારાં મંભળાતાં નથી ?

એક જણુઃ ગીઝ ન હોય બાઈ, ગીઝ ન હોય. ના, ના,
આ તો એક ટોળું છે. ગીઝમાં જવાને નીકળ્યું છે. આવવા દો.

[અંદરથી નગારાં વગાડતા પાંચ સાત જણુનું
ટોળું પ્રવેશે છે. એમાં વચ્ચે સુરતી સોનેરી
તેરાવાળી લાલ ચટક અધમણીઆ પાઘડી, સફેદ
કોરાં કદડતાં અંગરખાં તથા પિછોડીમાં સન્ન
એવા બે શેઠીઆ ચાલે છે. ધોતિયું પણ ચીપી
ચીપીને પહેર્યું છે. હાથે હીરાની વીંટી છે અને
સહેલાણી ચાલે સહેકાતી રોકે નગારાંના તાલમાં
તક્લીન છે. રોકે ત્રાંસાં નગારાં બેરવેલાં છે,
એની આસપાસ સોનેરી લપ્પાની ઝાલર છે અને
વગાડવાના નેતરના બે ચોખાને એક છેડે રૂપેરી
કસબનો ગૂંથેલો કૂમતો બાંધેલો છે. એમની
આબુખાબુ કોમ ઢોલક, કોઈ ડંફ, કોઈ ખંનરી,
કોમ હુગ્ગી એમ બુદા બુદા વાદિત્રો પણ કીમતી
લાલ કે લપ્પાને કપડે શણગારેલા લઈ કીક
ભરતની ભતભતની ટોપી ડગલા અને ધોતીઆમાં
બુવાનીઆઓ અર્થ ગોળાકારમાં ચાલે છે.
બધા “ત્રણ ને એક”ની ચાલ વગાડે છે.
બાબુમાં એક જણુ બળતી મશાલ ઝાલી ચાલે
છે. વચ્ચે શેઠ વગાડતાં વગાડતાં એકાએક મશાલ
જરા નીચી કરાવી પોતાનું નગારું જરા વધારે
સારા રણુકાર માટે તપાવે છે, અને ફરી ‘ચાલ’માં
દાખલ થઈ જાય છે. એમ વગાડતું વગાડતું ટોળું
જતું રહે છે. ગીઝનું એ નગારાટોળું ગયા પછી]

એક જણુઃ આજે તો ગીઝ સરસ નીકળવાની. ચાળીસ ટાળાં, ચાળીસ.

રંગલોઃ અરે, હા, પણ વરરાજ મળ્યો ?

એકજણુઃ અરે ગીઝનો વરરાજ નહિ મળે ? રૂપિયો આપે તો વરરાજ. કોઈ નહિ મળે તો તમે તો છે કેની ?

રંગલોઃ અરે તે પણ થાઉં દોસ ! પણ ગીઝ ઊતર્યા પછી -
અધા' ધર્યા મારી માંડે માથું કાણું કરી નાખે તેનું શું ?

[અંદરથી 'સહુ ચલો જીતવા જંગ, બ્યૂગલો વાગે.'
ના સૂર વાગવા માંડે છે, અને સંઘગાન શરૂ થાય છે.]

રંગલોઃ અરે ચલો ચલો, હમણાં આ પડદો ઊપડી જશે.

[ખંને દોડી જાય છે. સંઘગાન મોટથી સંભળાય છે. દરમિયાન સંઘગીત પૂર થતાં વચલો પડદો ઊપડી જાય છે, અને કવિ નર્મદનો ખંડ દેખાય છે. શરીરે એકવડા બાંધાનાં ડાહીગવરી ડાબી બાજુએ ખેઠેલાં જણાય છે. વૈષ્ણવ લેખાસમાં ગાજર તિલક સાથે તાપીદાસ શેઠ ઉશ્કેરાઈને વાતો કરતા સંભળાય છે.+]

તાપીદાસઃ અડે કંઈ વાટ છે ? નખખોડ ધાલવા ખેઠા છે ! પણ હું એમ કહું, ડાહો લાભી ! કેં આ વૈષ્ણવ દરમની વાટમાં નાગડોએ ડાકું માડવાની શી જકુડ ?

ડાહીગવરીઃ અરે તાપીદાસ શેઠ ! તમે વૈષ્ણવ અને નાગર એમ બધું જુદું પાડો છો, પણ એમને મન તો બધા સરખા. અન્યાય દોઠો કે એ સાંખી જ નહિ શકે, પછી ગમે તે હોય.

તાપીદાસ: અડે પણ ડાહી ભાભી ! આ ટો વૈશ્નવ ઢરમ—
વૈશ્નવ ઢરમની વાટ છે.

ડાહીગવરી: (હસતાં હસતાં) બુઝોને, તાપીદાસ શેઠ ! એમને
તો ખમનજી માસ્તરે ભણાવેલા, શેખ મહમ્મદ સાહેબે ભણાવેલા,
અને પેલો કોણ બુઝ્યો—ગોરા બ્લેકવેલ કે એવા કોકે એમને ભણા-
વેલા, એટલે એમને મન તો વૈષ્ણવ શું અને વાત શું ? બધા જ સરખા.

તાપીદાસ: અડે ભાભી ! ટમે ટો એમ મસ્કડી સું કડો છ.
હું ટો ખડી વાટ કહું છ, આ ટો જહુનાથજી માડાજ સાહે બાકે
બીડવાની છ.

ડાહીગવરી: ત્યારે તમને ખબર નથી, અરે એમણે તો પેલા
ગોરા બ્લેકવેલનું મોહું પણ ચલ્લી જેવું કરાવી નાખ્યું હતું.

તાપીદાસ: અડે ટમે એમ વાટ હિડાવો નહિ, આ ટો
હાડકાં ખંડાવાની વાટ છે, હાડકાં ! જાનનું જોખમ, ડાહી ભાભી !
જાનનું જોખમ !

ડાહીગવરી: અરે તાપીદાસ શેઠ ! એમનો કોઈ વાળ વાંકો
કરી શકે એમ નથી. બુઝોની, આ મુંખાર્ઠ આવ્યા તે કહેતા હતા
કે પહેલાં તો એ પગે ચાલીને આવતા, અને કોષ્ટવાર હોડોમાં,
તે આ માહીમની ખાડીમાં બે વાર ફૂપતા બચ્યા છે.

તાપીદાસ: અડે પણ ટેનું સું છે !

ડાહીગવરી: અને અધૂરામાં પૂરા જન્માક્ષર પણ શોધ્યા
જડતા નથી. એટલે એવી બીકે કંઈ એ ગભરાય એમ નથી.

તાપીદાસ: ટમે તો હસી જ કાઢો છો—જાઓ જાઓ.
આ ટો ટમે જરા સાણા છો ટે કવિને બે અક્ષર કહો, એટલે ટો
કહું છું.

હાહીગવરી: હું તોજ કહું છું ને કે એ વાતમાં મને વચ્ચે નાખશો નહિ. તમે જાણો અને કવિ જાણે. મને શા સાર આ બધું સંભળાવવા આવ્યા છો ?

તાપીદાસ: અડે હા હા ! ટે ટો ખડું, પણ આવા અમસ્થા હંગલ કરવામાં શો સાર ?

હાહીગવરી: બળી તમારી ખટપટ. તમે પણ કંઈ ઓછા નથી તો !

તાપીદાસ: પણ ટમે જ એ વિચાર કડો. આ અમાડા જહુનાથજી માડાજ ગમે ટેમ પણ ઈશ્વરનો અવતાર-હે એમાં કંઈ કોઈથી ના કહેવાય એમ છે ? તે ઈશ્વરનો અવતાર. એની સાંમે આપડાચો ઠવાય જ કેમ ? એની સાંમે વાડવિવાડ પણ ઠાય કેમ ? કવિને કોઈએ ચઢાવ્યા લાગે છે તે એ વિવાડ કડવા જવાના છે; અને ટે સાને માટે ? પુનડલગન માટે ! પુનડલગન ! હાહીબેન, પુનડલગન !! કહો. આમ ડિયા હિન્દુ; હિન્દુથી પુનડલગન ઠાયજ કેમ ?

હાહીગવરી: એ હું કશું સમજું નહિ. હું તો એટલું જાણું કે એ કંઈ ઓટું કામ કરે જ નહિ ને !

તાપીદાસ: અડે ટમે કેમ નહિ સમજે ? ઇસ્ટડી થઈને કેમ નહિ સમજે ? ટમે બાઈ માણસ, એક ભવમાં બે ભવ ઠાય જ કેમ ? જેસીકૃષ્ણ ! જેસીકૃષ્ણ ! જુઓ બેન ! કોઈ કવિની પડખે જિજ્ઞાસું નહી. સુધાડાવાળા પણ ચાઈલા ગયા. પેલા સુધાડાવાળા પણ સાંઠ નહી આપતા. બોલો, બોલોના ? કેમ બોલતા નહી ?

હાહી: અરે મુઠ એ પંચાત. એ આવે ત્યારે એમની સાથે વાત કરજો. હું કશું ન સમજું. બોલો, પાણી બાણી આપું ?

તાપીદાસ અડે ના ના ના. આ ટો ટમને જડા એટવવા આઈવો. લો, આ કવિડાજ જાટેજ આઈવાને ?

[નર્મદ પ્રવેશે છ.]

નર્મદ: કોણ તાપીદાસ શેઠ ? આજે કંઈ બહુ દિવસે ?

તાપીદાસ: ના, આ ટો ટમે જાણો છો જ કેની, એટલે જડા બે બોલ કહેવા આઈવો છ. એમ ટમે પણ સું કાઈના ચઢાઈવા ચઢી જાઓ છ.

નર્મદ: અરે શી વાત ? હાં હાં...પેલી ! ઠીક. તે શું હું કાઈનો ચઢાવ્યો ચઢું છું ? અરે જાઓ જાઓ તાપીદાસ શેઠ ! એ ખીજો.

તાપીદાસ: પણ ટમે આ માંડી વાળો અને ડાહ્યા કંઈને ઘેડ બેસો. આ આપણા કામ નહિ. ગમે ટમે પણ જહુનાઠં માંડાજ ઈશ્વરનો અવટાડ. એની સાઠે વાડવિવાડ ?

(નર્મદ: (ઉશ્કેરાઈને) લોકોના પૈસા ધૂતીને રંડીખાજ કરનારને તમે ઈશ્વરનો અવતાર કહો છો ? શરમ છે ! શી મૂખાઈ કરો છો !)

તાપીદાસ: અકકકકકકક ! સું બોઈલા ! સું બોઈલા, કવિ ! કાં નડકમાં પડો ? આ સું બોલો છ !

નર્મદ: ખરું બોલું છું. તમારાં મંદિરોમાં જે અનાચાર થાય છે તેથી તો તોઆ શેઠજી ! તમારા જવાનિયા મહારાજને તો મોટે ભાગે ખાંડલાલ જ હોય છે. એ જવાનિયા વધુ તો સ્ત્રીઓને જ તાકે છે તથા તેઓને માટે જ તલપે છે. અરે જવા દો, મને વધારે નહિ બોલાવો.*

[દરમિયાન ડાહીગવરી અંદર જઈને હુકકો તૈયાર કરી લાવી નર્મદને આપે છે.]

તાપીદાસ: જે સીકિસ્ત ! જે સીકિસ્ત !...પણ ટમે એવી

* જૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૧૧૧

આડી વાટો સા માટે કડો છે ? હું ટો આ બૈડાંઓને ટમે એક ભવમાં ખીન્ને ભવ કડાવવા નીકળ્યા છે, ટેનું પુછું છ.

નર્મદ : (હાથમાં હુકકો પીતો) બસ બસ. એ ચર્ચા મારે તમારી સાથે નથી કરવી સમજ્યા ? એ તો હું કરીશ મહારાજ સાથે. તમારા શાઓ જ જુઓને ? રામે મદોદરીને રાવણના મુઆ પછી વિભીષણ સાથે લગ્ન કરાવેલું કે નહિ ? નવા નવા ઈન્દ્ર સાથે ઈન્દ્રાણી લગ્ન કરતી કે નહિ ? અરે જવા દોની ! તમને આખ અને અક્ષય હોય તો વાંચજો, હમણાં જ મેં પુનર્વિવાહ ઉપર નિબંધ લખ્યો છે તે. જાઓ શેઠ, જાઓ. અમરયા મારી સામે ડાચાકૂટ નહિ કરો.*

તાપીદાસ : નમ્મડાશંકર ! કોઈ મડડ નહિ કડે અને માડ પડસે. સમજી જાઓ, આ વાટ પડતી મેલો. પછી ટો જોવી ટમાડી મડજી.

[ત્રણ ચાર મિત્રો ઉતાવળા પ્રવેશે છે, એમાં, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, લખમીદાસ ખીમજી, ધીર-જરામ મગેરે છે. *]

લખમીદાસ ખીમજી : નર્મદાશંકર ! આ શું ? અરે માંડીવાળો, માંડીવાળો, એમની સાથે જીભાનોડી કરવાનું આપણું કામ નહિ.*

ધીરજરામ : હા, હા. હું પણ, કવિ ! એ જ કહેવા આવ્યો છું. એ કજીઓ આપણે ક્યાં વહોરતા ફરીએ !

ઝવેરીલાલ : ના, ના, હું તો માનું છું કે જવું જ. એમનાં ભોપાળા બહાર પાડવાં જ. અને કવિ ! સત્ય તે સત્ય.

[કવિ નીરાંતે હુકકો પીએ છે.]

* જૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૨૨૩

* શતાબ્દી ગ્રંથ પૃ. ૧૭૭

* મારી હકીકત પૃ. ૩૧

લખમીદાસ: અરે, ના ના. જેણે પુનર્જન કરવાં હોય તે કરે અને ન કરવાં હોય તે ન કરે. પ્રણ મારાજ સામે બાથ ભીડવા જવાની શી જરૂર છે?

તાપીદાસ: બડાબડ છે. હું ટે જ કહું છું ને, ક્યાડનો?

નર્મદ: તે શું હું હાર કખૂલ કરું? આવું અંધેર ચાલવા દઉં? શાસ્ત્રને નામે અનીતિ અને અધર્મ પોપાવા દઉં? નહિ બને.

તાપીદાસ: અડે ટો જિંડગી જોખમમાં આવસે. માડ પડસે માડ! કોઈ મડડે નહિ આવે.

[પડછંદ અવાજ સાથે પહાડ જેવો પુરુષ કિસનદાસ બાવો હાથમાં ડાંગ લઈ, રઘુનાથ બાબાજી સાથે પ્રવેશે છે.]

કિસનદાસ બાવો: ક્યા હૈ મૈં સાથમેં જાઉંગા, દેખેં, કવિજી કો એક બાલ ભી કોન હીલા સકતા !

[બધા ઠંડા પડી જાય છે.]

નર્મદ: ખરેખર ! તે જ તો. કહેણુ આવ્યું છે તો પાછા હઠેવું? કાયર બનવું? નમાલા કહેવડાવવું? અરે, ધિક્ક તમારૂં દાસપણું-બાયલાપણું ! આ હીણુપદ ? ના, હું તો જર્મશ જ. કિસનદાસ બાવાજી સાથમાં આવે કે ન આવે. સત્ય તે સત્ય !

કિસનદાસ બાવો: અરે મૈં જાઉંગા. દેખેં ભી તો ક્યસે લાઠી ચલાતે હું. મેરી પાસ ભી હૈ યહ ગિરધારીલાલ !

નર્મદ: તમે બધા કેમ આમ બી જાઓ છો? જાઓ જેણે ન આવવું હોય તે. એ કહેવાતા સુધારાવાળાના મારે પડછાયા પણ નથી જોઈતા. વિધવા કુકર્મ કરે તે તમને કખૂલ છે, એ દુઃખે સખડે તે તમને કખૂલ છે, વિધવાને નહિ પરણવા દેવાથી

જે જે પાપો કરે તે તમને કબૂલ છે, પણ પુનર્જન્મ નથી કબૂલ ! શરમ છે ! ધિક્કાર છે ! જાઓ નમાલાઓ ! સુધારાવાળાઓ ! મેં તો તમને કહાવી દીધું કે તું (દીઅર ઉપર દીકરી જણી છે) હું એકલો જઈશ.*

કિસનદાસ બાવોઃ અરે ચલો ચલો કવિ ! યહ સાથમેં આને-વાલે મહોં તો આ ગયે. મોતીરામ ગંગારામ બાહર પુકાર રહા હૈ.

નર્મદઃ (ડાહીગવરીને) લાવ, લાવ, મારી નવી પાધડી લાવ. ડાહીગવરીઃ પણ તમે સંભાળજો. જુઓ, કંઈ સાહસ નહિ કરી બેસતા.

નર્મદઃ અરે તું શા માટે ચિંતા કરે છે ? સાહસ કરીએ તો જ જીવાય.

તાપીદાસઃ હજી કહું છ, માનો માડું કવિ ! આ છોકડ-વાડી જવા ડો.

નર્મદઃ અરે દુશ્મનોની કટાર લાગી હશે તો યે જઈશ. છાપરાના નળાઆની કકડીઓ જેટલા દુશ્મનો હશે તો યે જઈશ.*

ડાહીગવરીઃ બાવાજી ! એમને સંભાળજો અને ચર્ચા પછી અહીં જ આવજો. (હું કાગને ડોળે રાહ જોતી) બેઠી છું.

નર્મદઃ દેશનું સત્યાનાશ થવા બેઠું છે. ધર્મને નામે ધત્તીગો વધવા માંડ્યાં છે. આજે જદુનાથને પણ બતાવી દઉં છ કે શાઓ ખોટા છે.

* નર્મગદ્ય પૃ. ૪૩૧

* નર્મગદ્ય પૃ. ૪૩૧

કિસનદાસ ખાવો: ચલો ચલો. બોલો, કવિ નર્મદાશંકર કી જય !

ઝવેરીલાલ: બિભા રહો કવિ ! તો તો હું પણ આવું છું; વાદ-વિવાદ થાય તો હું પણ ખંતાવી દઉં કે શાસ્ત્રો ખોટા છે.

લખમીદાસ: ત્યારે ભાઈ, હું પણ આવું છું. ચાલો, કવિને કંઈ એકલા જવા દેવાય ?

નર્મદ: (જતાં જતાં) આવવું હોય તો આવો નહિ તો અહીંઆં રહો; હું તો આ ચાલ્યો.

+ [નર્મદ જાય છે. ખીજા બધા એની પાછળ જાય છે. અંદરનો પડદો પડે છે. બહારની રંગભૂમિ ઉપર જે બાલુથી જે જીવાનિયા છગન-મગન પ્રવેશે છે, સુરતીલાલા સહેલાણી બેવા.]

મગન: કેમ દોસ, શું છે ?

છગન: ઓ ! મગન ? વાહ વાહ.

મગન: હા છગન ! આવ આવ, ઠીક મળી ગયો.

છગન: કેમ, કંઈ છાપરે લગન છે ?

મગન: અરે, એ શું ભવાઈ જેવું બોલે છે !

છગન: ત્યારે નાટક જેવું બોલ લે, વળી સફાઈ કરે છે તે ! સાલી જિંદગી જ નાટક છે ને ?

મગન: ચાલ ચાલ હવે ટાલણું ન કર. આ ગોરવના દિવસ છે, તે સારી સારી છોકરીઓ હમણાં ગીત ગાશે.

છગન: પણ ગીત તો સારા ગાશે ને ?

મગન: અરે હા, હા. સારી સારી છોકરીઓ હશે તો તે ગીત સારા નહિ ગાય ?

છગન: એમ ? થવા દે ત્યારે, દોસ ! સુરતની તો બલિહારી જ.

મગન: અરે હા રે, સુરતીલાલા રહેલાણી !

છગન: જરા લટકો મટકો કરીને ગા ની ?

મગન: તો જો. જાણે છે એ કાનું ગીત છે તે ?

છગન: કાનું ?

મગન: આપણા રસિક કવિ નર્મદનું.

છગન: ખરા, ખરા, કવિ ખરા ! અરે દોસ ! ગોરમાનાં ગીત પણ એણે એવાં બનાવ્યાં છે—જોજો ને પેલી છોકરીઓ ગાશે તે !

મગન: પણ ત્યાં મુઘી તું તો આલવા દે !

[હુમક પગલાં ભરી લટકમટક ચાલે ગાય છે.]

છગન: એ...સુરતીલાલા રહેલાણી ! વાહ વાહ !

મગન: એ...સુરતીલાલા રહેલાણી ઈ ઈ ! રહેલાણી ! રહેલાણી ! રંગ છે હ', પકી ?

છગન: એ...સુરતીલાલા રહેલાણી ! સુરતીલાલા રહેલાણી.

[આગળ નજર જતાં]

એ જો, છાંછરછુમ્મર કરતી પેલી ગોરમાની કાળેરો આવી ! હવે જોજો મળ.

મગન: તે એ ગોરવ શાની કરે છે ?

છગન: સારો વર મળે એ માટે.

મગન: એમ ? એમ તો આપણે ખરાબ હોઈએ તો એમનાં મુણે સારા થઈ જઈએ ખરા ?

છગન: હા હારતો. જો હવે ચૂપ મરજો, હું એ લોકોને જરા ગોરમા રમવાનું કહું છું.

મગન: તે તું ઝોળખે છે ?

[છાકરીઓ પ્રવેશે છે.]

છગન: નહિ તો ? એ પેલી તનમન, ને હસમન ને જસમન...
એઈ ! જરા ગોરમાનાં ગીત સંભળાવો ની ?

પહેલી છાકરી: અં, એમ ડીંગો ! ગીત સાંભળવા છે !

છગન: અરે જો ની, આ મારો દોસ આવ્યો છે તે
મુંબાઈમાં રહીને સાઉ જુસો બની ગયો છે—એને સાંભળવા છે.

બીજી છાકરી: બસ, કાઢ્યું બહાનું ! અમને શું કામ કહો
છો, કહેાને પેલાં આવે તેને ?

છગન: (એ બાળુ જોઈને) ઝો એમ ? એ પણ સામેલ
છે ? વાહ રે ! પણ એને તો વર મળી ગયો છે; હવે શું ?

પહેલી છાકરી: તો માથું ફેાડવાને ગોરવ કરે છે !

ત્રીજી છાકરી: ચલો ચલો, આપણે રમીએ. ખાલી ફાણુ એની
સાથે ટકટક કરે ? સાંભળવું હોય તો એસશે મૂળા, નહિ તો જાય—

બીજી છાકરી: ક્યાં ?

ત્રીજી છાકરી: મને બોલાવશે નહિ, કહીશને તો આવું
તોખરા જેવું મોઢું થશે !

છગન: હવે કહે કહે ! કહી કહી શું કહેવાની હતી, આવડી
અમથી ચેલકી ?

ત્રીજી છાકરી: તો ક્યાં ?—તો જહાન્નમમાં !

છગન: હા, હા, જઈશું. પણ ગીત સાંભળ્યા વિના નહિ. નહિ
તો સૂત થઈને પાછા આવીશું.

પહેલી છાકરી: લો ચાલો, લિલ્લુ પાડો.

[એ બે ટાળી ભુદી પાડે છે.]

મગન: આપણે ત્યાં સુધી શું કરવાનું ?

છગન: વા ખાવાનો વળી ! ગીત સાંભળવાં અને શેખી કેટલી ?

[જે જાણ્યથી છોકરીઓનું ટોણું ગાણું ગાણું આવે છે.]

પહેલી ટોળી: સામીસામી છોકરીઓને ડાંમ ડાંમ દધએ રે.

બીજી ટોળી: અમારી રે ગોરમાને રામ રામ કહીએ રે.

પહેલી ટોળી: ઓ લાછા કુમાર ! તનમન મચકો કારેલી,

બીજી ટોળી: હીંગે વધારેલી.

પહેલી ટોળી: ગોરમાનો વર કેસરીઓ,

નદીએ નહાવા જાય રે ગોરમા !

બીજી ટોળી: મોંમાં તે પાનનું બીકું,

ચાવતો ચાવતો જાય રે ગોરમા !

પહેલી ટોળી: સામી સામી છોકરીઓને ડાંમ ડાંમ દધએ રે.

બીજી ટોળી: અમારી રે ગોરમાને રામ રામ કહીએ રે.

[જે ચારવાર જોલીને ટોળી પાછે પગે અંદર જવા માંડે છે. એ ગયા પછી છગન-મગન એ જ પ્રમાણે એકબીજાના ગળામાં હાથ નાખી—]

છગન-મગન: પેલી પેલી છોકરીઓને ડાંમ ડાંમ દધએ રે !

[એટલામાં રંગલો આવે છે.]

રંગલો : એઈ ખાયલાઓ ! એમ છોકરીઓના શા ચાળા પાડા છે ! ગીતો ગવડાવવા અને ઉપરથી ચાળા પાડવા ?

છગન: ઓહોહો કેાણુ રંગલો ? પાછો તું ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યો !

રંગલો: હવે ચલો ચલો, કવિ નર્મદનું 'જય જય ગરવી ગુજરાત' સાંભળવું હોય તો.

મગન: હા હા, ચાલો ચાલો ।

[નય છે, એટલામાં અંદરનો પરદો ઊપડી નય છે, ત્યાં ખંડમાં કવિ નર્મદ ' નયન્ય ગરવી ગુજરાત ' ગાતા જણાય છે. ખાલુમાં મોટી મિજલસ બેઠી છે. એમાં કરસનદાસ, ખાપડે, ડૉ. ભાઈ દાહ, કેપ્ટનશર, સવિતા-નારાયણ અને પાછળથી ગિરધરલાલ, દિસનદાસ, ધીરજલાલ, નાનો ઈચ્છારામ આવે છે. ખાલુમાં એક બે બાઈ ઓ પલ બેઠેલી છે. મુંબાઈના ઘરનો ખંડ.]

કવિ: નય નય ગરવી ગુજરાત
નય નય ગરવી ગુજરાત

તે અણહિલવાડના રંગ,
તે સિદ્ધરાજ નયસિંગ,

તે રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ થશે સત્વરે માત !
શુભ શકુન દીસે, મધ્યાહ્ન શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત.

જન ધૂમે નર્મદા સાથ,
એ...જન ધૂમે નર્મદા સાથ-

[કેપ્ટનશર પહેલા બિમા થઈ ધૂમવા લાગે છે, પછી તો ડૉ. ભાઈ દાહ અને ખાપડે, સવિતાનારાયણ કવિ સુધ્ધાં ગાતાં ગાતાં ધૂમવા માટે છે, મસ્તીમાં ચક્રચૂર બને છે.]

જન ધૂમે નર્મદા સાથ,
નય નય ગરવી ગુજરાત.

કેપ્ટનશર: વાહ વાહ ! વાહ કવિ, વાહ ! હદ કરી છે. ઓહો !
ક્યા ખૂબ ! વાહ નર્મદાશંકર, વાહ. કવિ, વટ છે, વટ !

કવિ: જ ન ધૂમે નર્મદા સાથ.

કેખુશર: અરે હારે હા બાઈ !

જ ન ધૂમે નર્મદા સાથ.

ખાપડે: સરસ કાવ્ય. નર્મદાશંકર ! આ તો તમારું સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય થાય એમ લાગે છે. આખું ગુજરાત એ ગાતું થાય તો નવાઈ નહિ.

કેખુશર: અરે, કેટલું સાદું અને સરલ છે ?

ખાપડે: અરે તે દિવસે કર્નલ આલકોટ અને માડમ ખલા-વાટ્સકી તમારા પેલા કાવ્ય ઉપર ખુશ થઈ ગયાં હતાં તેના કરતાં પણ આ ગીત તો ઉત્તમ.

ભાઉ દાજી: અરે હા, હા, ખાપડે ! તે દિવસે આપણા બાલા મંગેશ વાગલે પણ એના ભાષણ પર આકર્ષિત થઈ ગયા હતા.

ખાપડે: મને ખબર છે. મને જ કહેતો હતો ને, કે આ કવિ તો કવિ જ છે !

કેખુશર: અરે કાણ ખુશ નહિ થાય—તેલંગ પણ ખુશ થઈ ગએલો. કવિ ! હવે તમે ખસ લખ્યા જ નાઓ, લખ્યા જ નાઓ. તમારો સિતારો ચમકી રહ્યો છે સમજો.

ભાઉ દાજી: હ્યો ચાલો, આજે તો ખૂબ મજા કરી. આપણે તો મોહું થાય છે. તમે પણ આવો છો ની, ખાપડે ?

ખાપડે: હા, હા. શું કરીએ, જવાનું છે તેમાં—નહિ તો કવિની સંગત છોડવી ગમે તેમ નથી. ચાલો, કાલે ફરી વળી મળશું.

ભાઉ દાજી: કેમ, કેખુશર ! તમે ?

કેખુશર: અરે નહિ રે ખાવા ! કવિ અને પેગંબર બંને સરખા.

કવિ નર્મદાશંકર જેવો, જીવતા ફિરસ્તા મિસાલ અહીં ભતરી આયોય, તે એની સોખત કાં છોડીએ ?

આપડે: એસો ત્યારે.

[બંને નય છે.]

કવિ: તમે પણ શું મને અમરથો ચઢાવ્યા કરો છ ? હું ઝોકા-ધવો તો બહિં છ, પણ પછી ?

કેબુશરૂ: અરે, પછી ને બછી ! તમે તમારે ચાલુ જ રાખો. હિંમતે મદા !

[નરભેરામ આવે છે.]

નરભેરામ: બહાર કાઢ ગવૈયો આવ્યો છે, તમને મળવા માગે છે.

કેબુશરૂ: અરે આવવા દો, આવવા દો. ફિરસ્તાને ધર ગવૈયા બી આવશે. આજે સપોરમો દિવસ છે, લલલલા આવશે.

ગવૈયો: (પ્રવેશ કરી) સાલ મુખારક ! શેઠસાહેબોકાં સાલ મુખારક !

કવિ: પધારો, પધારો, ક્યાંથી આવલું થયું ?

ગવૈયો: મੈં સિફ દેહલી સે આ રહા હૂં. મેરા વતન તો હૈ મીરત. સારા મુલક ફિરા. ઇસ શહરમેં આપકી તારીફ મુની, ઔર આપકી ખિદમતમેં હાજિર હુવા. આપ તો બડે શાયર. ઇસકે મુકાબિલ મૈં તો એક નાચીઝ ગવૈયા હૂં.

કેબુશરૂ: હાં, હાં, ઉસ્તાદજી ! વહ તો ઠીક. મગર હમારે યહ શાયરને હિન્દી મેં બી કુછ ચીઝેં લિખી હૈં; તો આપ વહ ગા સકતે હૈં.

ગવૈયો: હાં, હાં. જનાબ તો બડે શાયર હી હૈ. કયોં નહીં લિખે ? સારે દેશમેં ઉન્હકી બઢાઈ બજ રહી હે. બતાવો તો સહી.

કેપ્રુશર: અરે કવિ ! લાવોની, તમારી હિન્દી કવિતા—આપો તો ?

કવિ: અરે એમાં કંઈ દમ નથી.

કેપ્રુશર: અરે તમે પણ સું નાના બાળક માફક સરમાયા કરેશ ! અહીં તો રાગતાનતી મળ જોવાની છે. નરભેરામ ! એ નરભેરામ !

[નરભેરામ ચોપડી લાવે છે, કેપ્રુશર એમાંથી એક કવિતા કાઢી આપે છે.]

આમ ! જોયું ?

ડરત ડરત કરના નહીં, કરના તો નિઃશંક;

ડરત ડરત કરને લગે, હોત કાજ દોરંગ.

કવિ: એ શું દોહરા બતાવો છો ? કંઈ ઉસ્તાદી બતાવોની ? નહિ તો એને ગમે તે ગાવા દો.

કેપ્રુશર: અરે હું તેવું જ કંઈ શોધું છું. લો આ રહ્યું ! આ રહ્યું ! કંઈ લૈરવી એવું લખ્યું પણ છે.

મૈયા, પ્રેમ મેં પીનોરે, જીયરો રસમગ્ન કીનો.

અદ્ભૂત સકિત ઘટઘટ મેં રસ તો દેવે ગ્યાની રે...

[ગવૈયો જાવાર રહી ઉપલક્ષ ગાઇ જાય છે. દરમિયાન ભગવાનદાસ પરસોતમદાસ, ગિરધરલાલ. કિસનદાસ, ધીરજલાલ વગેરે આવીને બેસે છે. મિજલસ જમતી જાય છે, બે ત્રણ સ્ત્રીઓ પણ આવે છે.]

કેમુશર: અરે વાહુ, બહોત ખૂબ ! લો કવિ, કંઈ ખીણ
ફરમાય કરો.

કવિ: એને જ ગાવા દો; એના દિલમાં આવે તે ગાવા દો,
તો જ ઉસ્તાદીમાં ગાઈ શક્યો.

[ગર્વયો સુવાયો ફરી તૈયારી કરે છે.]

ગર્વયો: હુ, આપ ફરમાઈય કીજિયો.

કેમુશર: અરે ફરમાય ક્યા ? આપકે દિલમે આવે વર ચીઝ
કેકો—કુછ બીમપદાસ, કામોદ, કાલિગડા...

કવિ: તમે પાશુ શું કેમુશર ! પહેલાં ભરતી ગવડાવી કીધી,
હવે ખીલો રાગ શું ગાય !

કેમુશર: અરે તમે મોટા રાગરાગનીના બાબુશર રહ્યા તે એ
અધી વાતો સમજો. અમતે તો કંઈખી ચાલે ! અરે કિયા, ચલાઓ
કોઈ અચ્છી હિન્દુસ્તાની ચીઝ !

ગર્વયો: (આવાપધારીથી)

તાના દિરેના તોમ દિરેના.....આ...

[કામોદનો તરાનો ગાય છે. અર્થાં 'આફરિન' વરસાવે છે.]

કવિ: અરે નરભેરામ ! કેમ હુઝ કંઈ આપાણીનું નથી ?

નરભેરામ: સધળું તૈયાર છે. મારા મનમાં કે આ ગવાઈ
રહે તે લાવું.

[આ, પાનસોપરી વગેરે આવે છે.]

કરસનદાસ: ઉસ્તાદહુ બાબુશર છે, નહિ ?

કવિ: અરે હા. રાગપથટા બહુ સારા બળે છે. મને તો
ગાનાર મલ્યો કે આપણો છવ ખુશ.

કેપુશર: અરે હા રે, વળી તમે જ પેલું લખ્યું છ ની, એ મને
તો અજબ ગમે છે—

સ્ત્રી કવિતા ગાયન વિના, મને ન લાવે કંપ;

આ જગમાં ત્રણ મોહિની, અનુપમ રત્ન સુહાઈ.

આલો આજનો દિવસ ઘણો જ સગનવંતો.

કવિ: નરસેરામ ! પેલી કાથળીમાં જે હોય તે લાવ તો.

[નરસેરામ લાવે છે, બાંધી મુઠ્ઠીએ કવિને આપે છે,
કવિ તે ગવૈયાને આપે છે.]

ગવૈયો: મેં તો આપકા નામ સુન કર આપા. આપ બડે
કદરવાન હૈ. (રૂપિયો બતાવી) ઇતના લે જાને પર ન તો મુઝે
સંતોષ મિલતા, ન તો આપકી શોભા બઢતી.

કવિ: અચ્છા અચ્છા ઉસ્તાદજી ! આપ ગમગીન મત હોં.
લીજીએ, યહ અરસ કાશ્મીર કી હૈ. આજ હી નિકાલી.

[કવિ ઊભા થઈ પોતે બોદેલી કીમતી શાલ એને
બોઢાડે છે. *]

કેપુશર: વાહ કવિ વાહ ! ઉસ્તાદજી અને કવિ એક બીજાને
કેવા સોભાવે ચ. ઉસ્તાદજી ! કવિ તો હમારે યહાંકા હાડન અલ
રશીદ હૈ.)

ગવૈયોઃ ક્યોં નહીં ? સારે હિન્દુસ્તાનમેં ઉન્હોંડી તારીફ હો રહી હૈ. અચ્છા, સલામ !

[બધા સાલમુખારક કરી વીખરાતાં કવિ એકલા રહે છે.]

બહારથી અવાજઃ કવિ નર્મદાશંકર અહીં જ રહે છે કે ?
કવિઃ (વિચારમાંથી ઝંખડી) હા, હા, પધારો.

[એક કાઠીઆવાડી વૃદ્ધજન પ્રવેશે છે. હાથમાં ચિઠ્ઠી છે.*]

કાઠીઆવાડીઃ ખમા ! ખમા ! કવિરાજ !

એ...કંચન લોહ અંકેં કરી જનત
અમૃત ઝેર અંકેં કરી પાવે,
કીરતિ ગારી અંકેં અનુમાનત,
ભંચ હી નીચ અંકેં દરસાવે,
રંકસુ રાય અંકેં કરી ખોલત,
એક સરૂપ અહોનિશ ધ્યાવે,
સાગર પ્રેમ અર્પક પ્રકાશિત
સો જન છવનમુક્ત કહાવે.*

કવિઃ પધારો, ખિરાજો ગઢવી ! ખિરાજો. (કાગળ વાંચી)
નરભેરામ ! ગઢવી થાક્યા પાક્યા દેશાવરથી આગ્યા છે. એમને
એક સો રૂપિયા આપો તો ?

[નરભેરામ ચમકે છે, આભો બને છે, ધીરે
રહી ગઢવીને લથ લથ છે.]

* વીર નર્મદઃ પા. ૩૧

* પ્રવીણસાગર લહેર ૪૬.

નરભેરામ: હાં—હાં, હાં, આવો ગઢવી ! આરામ કરો. રકમ તો હમણાં આપું છું; છુટા નહિ હોય તો બે ત્રણ દિવસ રહીને લઇ જાઓ, એની ચિંતા ન કરશો. આવો.

[જાંને ભય છે]

કવિ: ત્યારે, નરભેરામ ! હું સ્નાન કરી લઉં. પાણી ગરમ છે ને ?

નરભેરામ: (અંદરથી) હાજી.

[કવિ ભય છે. કંઈક રહી બે જણ ચોપડા લઇ સારાં કપડાંમાં પ્રવેશે છે, નરભેરામ અંદરથી આવે છે.]

નરભેરામ: કેમ શેડીઆ !

મુનીમ: કંઈ નહિ, એ તો આ દીવાળીના હિસાબ પેટ.

નરભેરામ: મુગટલાલ ! તમે પણ આજે સપરમે દિવસે આખરું લેશો ?

મુગટલાલ મુનીમ: કંઈ ગાંડા થયા, ગાંડા ? કવિની સ્થિતિનો જાણે અમને ખ્યાલ જ ન હોય એમ ? અરે, કવિની આંટ સુરક્ષિત છે. આ તો આજને દિવસે લાલસવાઇ ને ખરકત કરવા આ દાણો આપવા શેઠે મોકલ્યો છે. રૂપિયાની તો તમે ચિંતા જ ન કરો.

નરભેરામ: ઓ ભગવાન ! તમારી કૃપા...

મુગટલાલ: જુઓ, કવિને કહેજો કે હિસાબની ચિંતા ન કરે. ત્યારે હાથ છૂટો થાય ત્યારે સગવડે ભરી દેજો. આલો ક્યાં છે કવિરાજ ? આજના દિવસે એમનાં દર્શન કરી લઉં કે વરસ દેજો.*

નરભેરામઃ એ તો નક્કાવ ગયા છે,

મુગટલાલઃ તો કંઈ નહિ. હું ખીજે કશે જવાનો નથી.
આ શેઠને ત્યાં જઈને આવ્યો. સાલ મુખ્યારક !

[જાય છે. એક ખીજે આવે છે.]

દૂધવાળોઃ આ તમારા દૂધનો હિસાબ. છેલ્લા છ મહિનાનો
હિસાબ છે; એક પાઈ ભરાઈ નથી, તે હવે અમે કાલથી દૂધ નહિ
પહોંચાડીએ.

નરભેરામઃ અરે ભાઈ ! કયે દિવસ કાઈની રાતી પાઈ અહીં
ખોટી થઈ છે ? સગવડે ભરી દઈશું.

દૂધવાળોઃ સગવડ ?! તમારે ત્યાં સગવડ કદી આવતી જ નથી
તેનું શું ? આ-દૂધના તપેલા ઉકાળો છો પણ ગળતો તો વિચાર
કરીએ ને ?

નરભેરામઃ અરે ભાઈ ! આજેજ કાં ટૂંટો માંડે છે ? જાની,
બરકત થશે તો કંઈ તને જ નહિ આપીએ ?

દૂધવાળોઃ વારૂ. મારે શું ? હું તો શેઠને કહીશ; તે જાણે ને
તમે જાણો.

[જાય છે.]

નરભેરામઃ હાસ્તો, વાતે ખરી ! કંઈ ઓછું દેવું થયું છે ?
એમાંથી ઈશ્વર ઉગારે ત્યારે ખરૂં.

[કવિ પ્રવેશે છે. હાથમાં ધીના દીવા છે.]

કવિઃ અરે નરભેરામ ! આ શું ? આટલું ધીના દીવા જોટલું
જ ધી ? રસોડામાં જોઈ છું તો બધું ફુંગાર !

નરભેરામ: (હાથ જોડી) શું કહું ? મારાથી જ્યાં સુધી ખેંચાયું ત્યાં સુધી તો ખેંચ્યું, પણ કંઈ સ્થિતિ ફાટી ત્યારે યીગડું ઓછું જ દેવાય છે. દાણવાળાના, દૂધવાળાના, પાનવાળાના બધા જ હિમાય બાકી ! આજને સપરમે દિવસે આ હકીકત કહેવા વારો આવશે એવું તો મને સપનું પણ નહોતું . . . મારું તો કાળજી કપાઈ જાય છે, પણ શું કરું ? આખરે જાળવવી, ટેક રાખવો, ધરતો મોભો સાચવવો, અને આ બાજુ તમારો હાથ જરા છૂટો અને સ્વભાવ દુલ્લો ! પણ હવે તો સિલકમાં આ પાવલી રહી છે. કહો, કરમાવો તેમ કરું.

કવિ: ઓહો ! એમ છે ?

નરભેરામ: હું તો તમારે કાને આ નહોતો જ નાખવાનો, પણ મારો એ ટેક પણ તૂટવા વારો આવ્યો. ઓ ભગવાન !

કવિ: અરે ગાંડા ! પણ એમાં રહેછ શાનો ? એ પણ એક રંગ છે. જો નરભેરામ ! એમાં જરા યે ગભરાવાનું કારણ નથી. કંઈ નહિ, પાવલી તો છે ને ?

નરભેરામ: આ રહી, લ્યો.

કવિ: અરે, મારે શું કરવી છે ? લાવ બે આનાના પાચા, અને બે આનાનું દૂધ. કાલની વાત એની મેજે ચર્ચ પડશે. જીઠ.*

નરભેરામ: પણ તમા....

કવિ: અરે પણ બધું કંઈ નહિ. ગાંડો છે ગાંડો તું તો ! આ પણ એક રંગ છે. હોય. બધા દાંડા કંઈ સરખા જાય છે ? જા.

* ચતાબ્દી ગ્રંથ પા. ૨૫૪ તથા જ્યો. હ. દેવેનો લેખ

[કવિ તે જ સ્વસ્થતાથી પૂનમાં બેસે છે. બે ત્રણ પળ ધ્યાન ધરે છે, પછી એકાએક]

કવિ: મા ! મા ! સરસ્વતી, મારી મા ! આજથી નિર્ધાર કરું છું કે હું કદી નોકરી કરીશ નહિ. (હાથમાં કલમ લઇ) તારે બોધ્યો તો ભૂખે મારજો, ટળવળાવજો, પણ આજથી નિશ્ચય—અને એ નિશ્ચય પાળવા બળ આપ. આજથી હું તારે ખોળે છું.

[દરમિયાન સવિતાનારાયણ પ્રવેશે છે, અને એ દશ્ય બુદ્ધિ છે—સાંભળે છે.]

સવિતાનારાયણ: કવિ ! કવિ ! આ શું કરો છો ?

કવિ: (ધૂનમાં જ) ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા !

સવિતાનારાયણ: પણ આવો ભગીરથ સંકલ્પ કરવાનું કંઈ પ્રયોજન ?

કવિ: કારણ, શારદાની સેવામાં એટલી બિચૂપ આવતી હતી. તે પૂરી કરવા, માતા સરસ્વતીને ઓછું આવતું હતું તે ધરી દીધું. સવિતાનારાયણ ! થવાનું હોય તે થાઓ, આ નિશ્ચય અચળ છે, આ ટેક નિશ્ચલ છે. જય જય, સરસ્વતી મા ! તારો જય. આ તારા બાળકને સંભાળજો.

[સાષ્ટાંગ કરે છે.]

સરસ્વતી ! સરસ્વતી ! તું મારી મા ! તારે ચરણે, તારે ખોળે, તારી છાયામાં, તારા ગુણગાન ગાતો, તારી સેવા કરતો, તારા પદો રચતો જીવન વીતાડીશ. મા ! લાજ નાખજો. જો મૈયા જો.*

[સવિતાનારાયણ સાષ્ટાંગ કરે છે. નરભોરામ
 પ્રવેશે છે, એ પણ સમજાયે વગરસમજાયે
 સાષ્ટાંગ કરે છે. અંદરથી ઢાઠીઆવાડી વૃદ્ધજન
 આવે છે, ડાહીગવરી આવે છે, એ બંને પણ
 ક્ષવિએ દરેલા સાષ્ટાંગ જોઈ સાષ્ટાંગ કરે છે.]

અંક બીજો

[બહારનો પડદો ઊપડી નય છે. અંદરનો પડદો ઊપડેલો જ છે, એટલે ત્યાં પુસ્તકોના દજ ધર્યે નર્મદ બેઠેલો દેખાય છે. ગિરધરલાલ અને પાછળથી નવલરામ પ્રવેશ કરે છે.]

ગિરધરલાલ: કેમ કવિ! વળી શી ધૂનમાં પરોવાયા છો ?

કવિ: (અમકીતે) કંઈ નહિ. ઓ! આવો આવો ગિરધરલાલ, આજ તો આપણા ગ્રાન્ટ સાહેબ જેના પર ખુશ થયા હતા તે પેલી...

ગિરધરલાલ: પેલી લાવણી ? એણે તરબુતો કરવા કહ્યું હતું તે ?

કવિ: હા, હા. એ તો ઈંગ્લેન્ડના રાજકવિ ટેનિસનને ખતાવવા મોકલવા માગે છે, પણ અંગ્રેજીમાં આ ગુજરાતીની ખૂબી આવતી જ નથી એટલે ખંચાઈ છે.

ગિરધરલાલ: હાસ્તો, અંગ્રેજી તે અંગ્રેજી અને ગુજરાતી તે ગુજરાતી. થાય તો કરી લુઓ.

કવિ: હા રે ભાઈ, અમ તો કરું છું; પછી તો જોઈએ.

ગિરધરલાલ: તમે તો હવે ટોપીવાળા સામે પણ બાથ બીડો છો! પેલા ક્લેક્ટર સમર્સ ને તમે ખુબ હડેડી આવ્યા !*

કવિ: એ વળી કાણે કહ્યું તમને ?

ગિરધરલાલ: અરે બિડતી-બિડતી આવી વાત. તમે પણ જમરા સ્તો. એ સાહેબ લોકને પણ પહોંચી વળો છ.

કવિ: અરે સાહેબ હોય કે સાહેબનો બાપ હોય, કંઈ અન્યાય

સંખાય ? કલેક્ટર નહિ; ડેપુટી કલેક્ટર. તે મારા ઘરની જમીન સંખંધી ટકટક કરવા આવ્યો. એના જીલમથી તો આખું શહેર કંટાળી ગયેલું. પણ મેં એને ઠીક ઠીક કરી દીધો છે.

ગિરધરલાલ: હા, હા, એ જ મેં સાંભળ્યું. આખી વાત તો કહો, કે થયું શું ?

કવિ: અરે કહીશું, વળી મંડળી જમીન હશે ત્યારે. હમણાં તો હું આ કવિતાનો અંથ છપાવવાની મૂંઝવણમાં પડ્યો છ.

[ખારણું ઠોકાય છે.]

એ-એ નવલરામભાઈ આવ્યા. ચાલો ઠીક થયું, હું એમની જ રાહ જોતો હતો. નરસેરામ !

ગિરધરલાલ: નવલરામ પણ બહુ વિદ્વાન, નહિ ?

કવિ: અરે હારતો—

[નવલરામ હતાવળે પ્રવેશે છે.]

નવલરામ: અરે સત્યાનાથ !

કવિ: કેમ ? કેમ ? શું થયું ?

નવલરામ: 'શું' થાય શું, આ વંટાળીઓ ! હું બધાને કહેતો હતો, કે આ પવન ખોટો. બધા દોડતા'તા શેર બજાર, શેર બજાર, અને ચઢ્યા સટ્ટે ! તે જુઓ આ પડ્યા. અરે કરસનદાસ શેઠ તૂટ્યા—કરસનદાસ !

કવિ: કરસનદાસ !

નવલરામ: હા. અને ખીજ કંઈક તૂટી પડ્યા છે. ભાઈ ! સટ્ટો તે સટ્ટો. તમારી મુસીબત હું સમજું છ, એથી તો આવ્યો દોડતો.

કવિ: હું કંઈ દિવસથી ના કહેતો હતો કે આ વા ખોટો છે, પણ શેઠ માને જ નહિ ને? શો કળજીગ આવ્યો છે—અધાને એક સામટો સદાનો જ મોહ લાગ્યો. હું તો કહેતો હતો જ કે (શેર કાગળના કનકવા ચર્ધ જવાના છે) ને થયું પણ તેમજ.

નવલરામ: અરે, પણ હવે તમારા આ અકધા છપાએલા અન્યનું શું?

કવિ: કેમ?

નવલરામ: કેમ શું? એને અર્પણ કરવો છે, પણ એ હવે રકમ કેમ આપી શકશે?

ગિરધરલાલ: ને હવે એને અર્પણ નહિ કરો, જે ખર્ચ આપે તેને અર્પણ કરો.

કવિ: અરે કંઈ વાત છે? કરસનદાસ પડ્યા એટલે બસ? મૈત્રિ પૂરી થઈ? હું જ બેવડા નીકળું? મારા પ્રોતિધર્મમાં હું ચૂકું એમ? એમ તો બને જ નહિ—કંદી નહિ. અન્ય તો જેને અર્પણ થવાનો તેને જ થવાનો.

ગિરધરલાલ: પણ એ હવે ખર્ચ કેમ આપી શકશે?

કવિ: તો શું થઈ ગયું? મેં કંઈ કરસનદાસની દોલત સાથે દોસ્તી નહોતી કરી; એના દિલ સાથે કરી હતી. ના રે ના, કોઈ કાળે એમ નહિ થાય.

નવલરામ: કવિ, એક રસ્તો સૂઝે છે. એમ કરો: આપણે કરસનદાસ શેઠને જ પૂરી વિગત જણાવીએ અને શેઠ પોતે જ બીજાને અર્પણ કરવાની સલાહ આપે પછી કંઈ વાંધો નહિ રહે.*

* 'શુભરાતી' સાપ્તાહિક ૨૦-૬-૩૭ માં નંદનાથનો લેખ તથા શતાબ્દી અંથ પા. ૧૨૮

ગિરધરલાલ: હા, એ પણ ઠીક છે.

કવિ: નવલરામ ! એ પણ મારે ગળે નથી ઊતરતું. આજે એ બિચારાની આવી કફોડી દશામાં એવા કારી ધા મારવા જવું એ તે કેવું હીણપદ ! ના, ના. એ તો સજ્જન માણસ છે તે હા પાડે, પણ આપણે તો વિચાર કરવો જોઈએ ને ?

ગિરધરલાલ: અરે નર્મદાશંકર, ગાંડા ન થાઓ, જરા બ્યવહાર બનો. આ તો સાળા બીજા માગવાના ધંધા*

કવિ: અરે જાઓ જાઓ શેઠ ! એવી સલાહ શું આપો છું મિત્રધર્મ મોટા કે ધનની લાલચ મોટી ? અમે ગરીબાઈથી ડરતા નથી સમજ્યા ? (પ્રેસો તો આજે છે ને કાલે નથી.) તેથી કંઈ ટેક મૂકશો ? સાંભળો નવલરામભાઈ ! મુંબાઈમાં શેઠ ભગવાનદાસ પરશોત્તમદાસને ત્યાં છોકરીઓના ભરતકામનું એકઝીબીશન હતું. ત્યાં મથુરાદાસ લવજીએ નિબંધો છપાવવા રૂ. ૭૫ આપવા કહ્યું હતું. ડૉ. ભાઉ કહે કે ટાઈપમાં છપાવો. બીલ એણે ભરી દેવાનું કબૂલ કર્યું હતું. મેં તો કંઈ એવી સૂચના કરેલી નહિ, પણ એ એ જણાને લખે ને મેં કબૂલ કર્યું, ને મેં તો એમને ભરોસે છપાવ્યા. અને માતો છ ? બંનેમાંથી કોઈએ એક પાછ પણ આપી નહિ.

કવિ ?

કવિ: અરે સાંભળોની, માથે કરજ વધી ગયું. મારી ગભરામણનો પાર નહિ. પિતાજી કહે કે મથુરાદાસ અને ભાઉને આપણે સતાવીએ. મેં ના કહી. અને હું પણ જે ખીજયો તે ભૂલેશ્વરમાં મંદિર આગળ ચોપડીઓ લુંટાવી દીધી. નાના ભાડાની નાનકડી ઓરડીમાં

ચોપડીઓનાં ચોથાં રાખું પણ ક્યાં ? અરે ગિરધલાલ શેઠ ! માફ કરો માફ, મેં જોયા છે તમારા શેડીઆઓ. એ વેળા મુજ જેવા ગરીબ અંધકારની ગભરામણનો ખ્યાલ તમને નહિ આવી શકે. અમને તો આખરે વહાલી, તમારે શું ? ચાલો નહિ ફાળું તો લાલ લીધી ?*

ગિરધરાલ : તેથી તો કહું છું—

કવિ : એથી જ તો આ એક દીઠો નરખંડો કરસનદાસ : ટેકી, ગુરો. બીજા શેડીઆ શોધીએ, તેને ઘર જોડા ઘસીએ, ખુશામત કરીએ, અને છેવટે ફસડી જાય. એ વેડ ક્યાં, વહોરીએ. એ તો થવા દો, જે થવાનું હશે એ થશે. લાવો, પુસ્તક ક્યાં છે ? [આપણે તો અર્પણ કરવાના કરસનદાસ શેઠને છે. જ. કવિ અંદર લખવા ખેસે છે]

નવલરામ : ગિરધરાલ શેઠ ! (બાણુ પર લઈ જઈને) સાચા ટેકી અને નિઃસ્પૃહી લાવનાવાદી તે આવા જ હોય. આવા જીવનને તો ધન્ય છે. દુનિયા પણ જાણુશે કે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર અને કેટલા કેટલા નવા અંથો લખવાની પહેલ કરનાર સમયમૂર્તિ નર્મદના આ હાલ હતા. શાખાશ છે નર્મદ ! શાખાશ છે.*

[કવિ આવે છે.]

કવિ : દયો, જરા જતાં જતાં પ્રેસમાં આપતા જજો. અરે નવલરામભાઈ ! આપણો કાપ કરવામાં પેલા લાવનગરવાળાઓએ કેંઈ આપણને ઓછા હેરાન કર્યા છે ? આપણે વિધવાવિવાહ અને પુનર્લગ્નની હાક પાડી તે માટે ઓછું વેડવું પડ્યું ? નજીવી જેવી સાદી અક્ષરની વાત કે બાળલગ્ન બંધ કરો, એટલામાં કેટલું

* “મારી હકીકત” પા. ૫૫.

તોફાન થયું ? એ તો થવાનું. આ શેરસદ્દાનું હોળું સળગ્યું છે, એમાં જોળેની હજી તો કંઈ પાયમાલ થવાના. મને લાગે છ તે એટલું જ કે બિચારેા દરસનદાસ એમાં ફસાઈ ગયો. હોય. નક્કી એ લલા માણસને કાષ્ટએ ફસાવ્યો જ હશે. હશે. એ પણ એક રંગ છે. જાતિભેદ તોડવા બહાર ગામ ભટકવું પડ્યું, ત્યાં કોણે પૈસા આપ્યા હતા ? અને છતાં યે મળી જ રહેતા ને ? એ તો એમ જ હોય. સમય સમયને માન છે. અને હજી તો ક્યાં ? હજી તો ક્યાં...

ગિરધરલાલ: હવે ઠંડા પડેા અને આરામ લ્યો. બહુ કર્યું.

કવિ: અરે શેઠ ! હજી તો ક્યાં ? હજી તો કંઈ કંઈ કરવું છે. ઓકળવણી માટે તો હજી પુરેપુરી ઝુંબેશ ઉપાડવી છે. એમનાં સામાજિક બંધનો તોડવાં છે. હજી વૈષ્ણવ ગુરુઓના ઢોંગ-સોગ પૂરા સ્વરૂપમાં બહાર આણવા છે. બાળલગ્નનો સદંતર નાશ કરવો છે. કળવણીનો પ્રચાર કરવો છે. વિધવા વિવાહ કાયદાનુસાર કરાવવા છે. જાતિભેદ, જાતિભેદ—અને શેઠ ! ઊંચનીચના કુળ-મોટાઈના ભેદ પણ તોડવા છે. ગુજરાતને શું, પણ આપણા આ ઘરડા, ચીંથરેહાલ થઈ ગયેલા ભારત દેશને એકસંપ કરાવી, ફરી જોખનવંતો બનાવવો છે.

ગિરધરલાલ: બસ, બસ હવે. બહુ ફિસિયારી ન મારો.

કવિ: હા, હા, તમને તો ફિસિયારી જ લાગશે. જાત નીચે રેલો આવશે, એટલે ગભરામણુ પણ થશે. પણ જોળેની, વખત વખતને આગળ ધપાવશે. આ જાતલાતના ભેદમાં, ઝગડામાં ને ઝગડામાં સ્વતંત્રતા ખોઈ, સ્વમાન ખોયું, ધન ખોયું, પછી રહ્યું

શું તમારી પાસે ? અને જો વખતસર નથી જાગ્યા તો રહેશે ફક્ત આ મુઠ્ઠાં જેવાં શરીર, અને દેશ આખો થઈ રહેશે ખેડાર. આ આપણા સોનાની મૂરત જેવા લબ્ધ માલેતુજાર સુરત શહેરના હાલ જુઓની ? આપણી આ દશાં જોઈ છું ત્યારે મને એવું લાગી આવે છે—મારું દિલ ભરાઈ જાય છે. પણ કોઈ સાથ નહિ આપશે તો ચે હું એકલો ધૂખીશ, એકલો ધૂમીશ.

[કવિ નિસ્તેજ થઈ બેસી જાય છે. પોતાના હાથમાં મોં છુપાવી દે છે.]

નવલરામ : કવિ ! કવિ ! તમે હિંમત હારશો ?

[નર્મદ સફળો બેઠે છે, નવલરામને બાઝે છે.]

નર્મદ : નવલરામ ! શું કહું ? કોઈ કોઈ વાર મારું મન ખૂબ મૂંઝાઈ જાય છે. હમણાં હમણાં, ખરું કહું, (ગળગળો થઈને) પ્યાર અને પૈસાની આફતથી મારું મન રાતદહાડો દિલગીરીમાં રહે છે. કેટલાક મિત્રોની બેવફાઈથી અકળાઈ છું, એથી કોઈ કોઈ વખત તો એવો બોરસો થઈ આવે છે....

[નવલરામ એને વાંસે હાથ પંખાળી રહે છે.]

નવલરામ : કવિ ! કવિ ! કવેશ્વર ! શાંત થાઓ. અમે ક્યાં એ ખધું નથી જાણતા ? હશે. એ દિવસ પણ જશે.

[અંદરનો પડદો ખરે છે. બહારની રંગભૂમિ ઉપર દોડતો દોડતો રંગલો પ્રવેશે છે.]

રંગલો : (ખીજમાં) પણ આમ તે કંઈ ચાય ? (ડીં ડીં ડીં ડીં...દાંડી પીટે છે.) આથી સર્વે લોકોને ખબર આપવામાં

આવે. છે કે લેખક અને સૂત્રધાર વચ્ચે રંગભૂમિના પાછલા ભાગમાં જબરી જીભાળોડી ચર્ચ રહી છે એ એ.

[સૂત્રધાર દોડતો આવી, રંગલાને મોઢે હાથ મૂકે છે.]

સૂત્રધાર: અરે, તું તે કંઈ ગધેડો છે કે કોણુ ?

રંગલો: કેમ ?

સૂત્રધાર: આવી વાતની બહાર શાની દાંડી પીટે છે ?

રંગલો: ત્યારે શું બરમાં દાંડી પીટું ? તમારા બેથી તો તોખા. નાટક કરવા નીકળ્યા છો કે લવાઈ ?

સૂત્રધાર: પણ તું જ કહેને, મારાથી આવાં દશ્યો તખ્તા પર કેમ રજૂ થાય ?

રંગલો: કેમ નહિ ? કવિ નર્મદાશંકરમાં મારા-તમારા કરતાં વધારે અક્કલ હતી. એણે કંઈ અમસ્થા તો નહિ જ લખ્યા હોય ને ?

સૂત્રધાર: પણ એણે તો એના જમાનાના લોકને સુધારવા એવું લખેલું.

રંગલો: ખરી જ વાત છે તો. પણ આજે જે લોકનો મોટો ભાગ એવા જૂના વિચારનો છે તેવું શું ?

સૂત્રધાર: એટલે ?

રંગલો: એટલે આજે પણ એ લખાણોની પહેલાંના જેટલી જ જરૂર છે.

સૂત્રધાર: એટલે અહીંયાં આ ચન્દ્રવદન મહેતાએ, પોતાના

નાટકમાં ખુદ નર્મદાશંકરનાં લખેલાં બે દશ્યો ધુસાડયાં છે, તે લખવાં એમ ?

રંગલો: હા, હા. એ વિધવાને અહીં લાવી એના માયાના વાળ હળમ પાસે બોડાવવા, એને પકાણુને હાથે હેરાન ચતી પણ ખતાવવી અને એના પુનર્વિવાહની પણ તબવીજ કરવી—જેમ ‘તુળબૈધવ્યચરિત્ર’માં કવિએ લખ્યું છે તેમ.

સૂત્રધાર: અરે તું શું વાત કરે છે! મૂરખા, આ પ્રેક્ષકોનો કંઈ વિચાર કર્યો છે? એ લોકો ઊભા ચર્ધને ચાદ્યા જશે અને હોહા કરી મૂકશે તે જુદું!

રંગલો: તે જવું હોય તે જાય. ઊભા ચર્ધને નહિ જાય તો બેઠા બેઠા ઝોછા જ જવાના છે!

સૂત્રધાર: મસ્કરી નહિ કર. વળી આમાં ચન્દ્રવદને તો ફૂટવાનું પણ લખ્યું છે, તે આ લોકોથી કેમ જોયું જશે?

રંગલો: તો આંખ બંધ કરશે.

સૂત્રધાર: પણ આનો અર્થ શો ?

રંગલો: તે પૂછ શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતાને. આ રહ્યા.

[ચન્દ્રવદન મહેતા પ્રવેશે છે.]

ચન્દ્રવદન મહેતા: પણ છે શું હવે, જે તે નક્કી કરે ને?

સૂત્રધાર: અમારા પ્રેક્ષક વર્ગથી એવું દેખી નહિ શકાય.

ચન્દ્રવદન મહેતા: હાસ્તો, કારણ કે આજે હજી એવા અક્કલ વગરના રિવાજો ગુજરાતમાં ચાલી રહ્યા છે.

સૂત્રધાર: કેવા ? વિધવાઓના ?

ચન્દ્રવદન મહેતા: માથું ખોડવાના, મૂઝા પછાડી રડવા ફૂટવાના, અને મોત પછી જન્મવાના.

સૂત્રધાર: મેં મુંબાઈમાં તો ક્યાં ચે દેખ્યું નથી.

ચન્દ્રવદન મહેતા: કારણ કે તમે આંધળા છો. આવો. તમને હું ખુદ મુંબાઈમાં ફૂટાવું અને માથું ખોડાવું બતાવું. એ જ મુંબાઈગરાઓ અહીંથી પોતાને ગામ જઈને એવાં જ કામો હજી આજે કરે છે. તમારા પ્રેક્ષકોથી સુધારો ખમાતો નથી; ખરાબ રિવાજને ખરા સ્વરૂપમાં બતાવીએ છીએ, એટલે સુધારાના ખાં કહેવડાવનારા મનમાં ડઘાઈ બળે છે, ને હોહા કરી મૂકે છે. ખરે રસ્તો તો એ છે કે આવા રિવાજો, જ્યાં જ્યાં ચાલુ હોય ત્યાં તે અટકાવવા પગલાં લેવાં જોઈએ. એને બદલે એની ઉપર ઢાંકપિછોડો કરવાથી શું વળવાતું હતું!

રંગલો: અરે, તમે મને મૂરખો કહો છો, પણ આપણે બધા જ મૂરખા છીએ! દુનિયા આપણને જંગલી, મૂરખા, વહેમી કહે છે—કહે છે કે હાથ! હાથ! વર મરી ગયો એટલે જીવાન સ્ત્રીઓના વાળ ખોડાવવાના?

સૂત્રધાર: અરે, હવે તો છતે ધણીએ અને કુંવારી છોકરીઓ પણ વાળ કપાવે છે!

ચન્દ્રવદન મહેતા: હાં. હાં, એ જ પેટમાં દુખે છે ને! જરા સુધારો સંખાતો નથી. એ કંઈ અસ્તરો લઈ માથે છેલ્લો નાખર ફેરવતી નથી. વધારે સુંદર દેખાવા એમ કરે છે. તમે તો જેમ અને તેમ બેંફ કદરૂપું કરવાના ઉપાયો કરો છો.

રંગલો: પણ હવે આ ટાલિયું બંધ કરશો?

સૂત્રધાર: તું તારે તાપીદાસવાળો દેખાવ રૂઝ કરાવ. આ આટી માટે અમે અંદર નક્કી કરીએ છીએ.

રંગલો : ક્યું ક્યાળ તમારું નક્કી. બને એવા જિંદી મળ્યા છે !

ચન્દ્રવદન: (ચોપડીમાંથી શોધી) બુઓ, આ નર્મગદ્ય આવૃત્તિ બીજી, પાનું ૨૪૫. કવિએ શું લખ્યું છે વાંચો. ' વંધ-અગ્નિ, નાટકશાળામાં દેખડાવ્યાથી લોકોના મન ઉપર વણી જ અસર થશે અને યદી લોકો વિધવા સ્ત્રીઓના પુનર્વિવાહ ખરેખર કરવા માંડશે અને—'

[આગળ વાંચવા જતાં સૂત્રધાર થોડું ઝૂંટવી ફેંકી દે છે. અને બને અંદર જાય છે.]

(રંગલો: એ પણ એક રંગ છે ને? આજે સો વર્ષે પણ નર્મદાશંકરનાં લખાણો સામે જ વાંધો ! અને આપણે મુધરેલા દહેવડાવીએ છીએ ! સાહે છે કે કવિ આજે જીવતા નથી, નહિ તો લોક એનું ખૂન કરત...)

સૂત્રધાર: (જરા આગળ આવી) એઈ ! શા લવારા કરે છે ? તાપીદાસવાળો પ્રસંગ ચલાવનો ?

રંગલો: હા, હા, હા, હા...ભૂલી ગયો. વારૂ આ વારૂ. અરે અમારા તાપીદાસ શેઠ ! આવો બા આવો. આ તમારી અગાશી-નેકે અટારી. (તકિયો લાવી) આ લો તમારા ગાદીતકિયા, અહીં બિરાબો.

[પાછલી પટ્ટેરણ અને ઝીણું થોતિયું પટ્ટેરી, શેઠ તાપી-દાસ દહેડાવા દહેડાતા પ્રવેશે છે અને ગાદીતકિયે ગોઠવાય છે. દરમિયાન રંગલો ક્યાંક અદ્દશ થઈ જાય છે.]

તાપીદાસ: (તખ્તાની નીચે જોઈ) અડે વાહ. હડિકિસન-
ડાસ સેક ! કાં ચાપલા ?...એમ, એમ, ડડસન કડવા ? વા ભાઈ
વા ! હા, હા, કડો ભગવાનને પડસન. ખડાખડ છે, ખડાખડ છે...હા,
આપડે તો અહીં જડા બેઠા છીએ. હાસ્ટો...પઢાડને, પઢાડને
કાઈ વાડ... હીહીહી... (ખીજને) જેકિસનભાઆઆઈ ! કાં
વળી અટાડના પોડમાં...હં...હં...હા ભાઈ હા. કંઈ ધડસંસાડ
ચલાઈવા વગર ચાલે છ ? કેમ, બળડના સા ખખડ છે ?...એમ ?
ટાડે લેજો, આપડા પચાસ સેર ગુલામખાખા.... હા, હા, ટમાઈ
જેવું ઢાન. મને પણ ટેજી જ બેસે છે. અડે સેક, હજીડ ઠસે હજીડ !
હા, હા, આવજોની... ટાડે પેલું ભૂલતા નહિ....જેજે. (ત્રીજને)
કેમ સેક ! સું ભાવ ઢાડો છ, ટેજી જ ને?...હા, હા. ટમને જડા મંડી
બેસે છ ? જડા ઉઠલો ખાઈને ટો ટેજી જ છે ! હાસ્ટો...ટો લેજો
આપડા પચાસ... હા. હા. જે જે. "

...અડે આવોની, આવોની, આ બાબુહી, ધણે ડા'ડે મરજીના.
આ બાબુ ડાડર છે, આવો, આવો...

[અંખા સેઠાણી રૂઆળમાં પ્રવેશ છે.]

અંખા: (તાપથી જ) આ જુઓ, તમારે અહીંઆં બેસવું હોય
તો બેસજો ને નહિ બેસવું હોય તો નહિ બેસતા, પણ હમણાં
મારી બેનપણીઓ અને સાહેલીઓ આવવાની છે તે અમે અહીં
ગરબો ગાવાના છીએ.

તાપીદાસ: અહીં ગડબો ગાવાના છો ?

અંખા: હા, હા. અમે કંઈ તમને કાઢી નથી મૂકવાના. એ
તો તમે, તમારું કંઈ હોય તો સ્ત્રીઓને નથી બોલાવતા. અમે તો

કહીએ છ કે ખેસો હિમત હોય તો.

તાપીદાસ: હે, એટલે સું ? હિમત હોય ટો ? ટે સું અમાડામાં અહીં ખેસવાની હિમત નહી, હે. ?

અંબા: તો ખેસજો. પણ વચ્ચે ટકટક ના કરતા.

તાપીદાસ: પણ હું કે છ સું ? હું અમાડા દેખતાં અહીં મડખો ગાસે ?

અંબા: હા, હા, હા, હા, હા.

તાપીદાસ: અડે કંઈ વાટ છે ? સાલા બેડાઓનું કંવા સું ખેડું છ ?

[ગંગાદાસ શેક પ્રવેશે છે.]

ગંગાદાસ: કેમ તાપીદાસ શેક ! શું છે ધમાલ ?

તાપીદાસ: કંઈ નહિ આ જુઓને, આ સાલા આજકાલના બેડા—

અંબા: ચાલો, ગાળો ન દેતા ! જુઓને ગંગુભાઈ ! આજે અમે અહીં ગરખો ગાવાના છીએ, તે જરા મેં એમને કહ્યું; તેમાં તો આવડો ડોળો ચડાવે છે. જાણે અમે એમ બી જવાના હકથું.

ગંગાદાસ: અરે ના ના ના ના, આટળા ન થાઓ. ગાઓની ગરખો, અમે પણ સાંભળશું. એ દિવસ ક્યાંથી ?

અંબા: ઠીક, ઠીક. લો ચાલો, ચા બા મોકલાવું ? હું તૈયારી કરું છું, જરા સમજાવજો એમને.

[નીકળે છે.]

ગંગાદાસ : હાય છણકો ! તાપીદાસ શેઠ, શેઠાણીનો તાપ બહુ જો !

તાપીદાસ : અડે આખ્ખો ને આખ્ખો બળી ચામ્પો. આ જુઓની, આપડી સામે ગડમો ગાવા નીકળી છ !

ગંગાદાસ : તો ગાવા દો ની ? જુઓની શેઠ, આપણે બહાર છાનામાના રાધાના ગરબા સાંભળવા જઇએ છીએ ને—આપણે એમ સમજવું.

તાપીદાસ : હા ભાઇ હા, બીજું સું ઠાય ? આ ટો આ પેલો નડમડાસંકડ કવિ મૂઓ છ, ટે પેલા ડાંડીઆમાં કંઈ ટાલણું લખે છ ટે વાંચીને આ ઉશ્કેડાય છે. હું ટો બહુ યે ના કહું છ, કે એ છાપું આપડા ઘડમાં નહિ, પણ એ માને જ સાની ?

ગંગાદાસ : શેઠ, મારી ગરીબની સલાહ માનશો ? મારી સાથેજ હમણાં એક ભુવો આવેલો છે. નીચે જ બેસો છે, શેઠ ! ભુવો તે ભુવો બલભલી તીખી બૈરીઓને નરમ ઘેંસ કરી નાખે છે. એક બેચાર રૂપિયાનો ખરચ, પણ બૈરી સદાની ગુલામ !

તાપીદાસ : અડે ભાઈ ! એ પણ કડીને હું કંટાઈજો. બહુ ડોડા બાઈઠા, બાઢા લીઢી, પણ...

ગંગાદાસ : અરે, આ તો ઉત્તરનો—કહે છે કે પંજાબનો બંગાળી ભુવો છે. પંજાબના બંગાળી બહુ હોશિયાર આવે છે. આટલું કાધું છે તો એક વધારે. અજમાવી તો જુઓ ?

તાપીદાસ : ટમારી ખાટડીનો માણસ છે ?

ગંગાદાસ : હા, હા, સો ટકા. મારી પોતાની બાયડીને મેં વશ કીધી છ ને ? અરે, બીજું કહું ? જુઓ કાઈને કહેતા નહિ;

તમારાથી શું ખાનગી છે ? એક માદળિયું મંતરી આઈયું તેથી તો વહુને અધરણી આઈવી છ, અધરણી !

તાપીદાસ : ટો બોલાવો, બોલાવો હમણાં જ.

ગંગાદાસ : (ત્યાંથી જ નીચે) ! એ પરસોતમદાસ એ પરસોતમદાસ ! આવો, આવો, ઉપર આવો; સાથે ભુવાળ મહારાજને પણ લેતા આવો—આવો, આવો, શેઠ બોલાવે છે. આ—આ આણુ દરવાજાનો દાદર છે.

તાપીદાસ : હા, હા, કહોની, માડા નામઠી જડા આધડો કહોની ?

ગંગાદાસ : ના, ના, આઈવા એ તો.

તાપીદાસ : માડા ઘડમાં જડા ખખડ ન પડવા ડેટા. એ આવે ટો વાટ જડાઆઆ ફેડવી નાખજો.

ગંગાદાસ : અરે હાસ્તો, એમાં કહેવાનું હોય જ નહિ.

તાપીદાસ : એ ટો, ટમે ટો સમજી છો પણ ભુવાળને કહેવાનું.

ગંગાદાસ : અરે એ પણ સમજી જ જશે. એનો પરચો તો જોજો ? મનના વિચાર જાણી લે છે, તમે જોજોની !

તાપીદાસ : હા ભાઈ હા, વિડયા કાઈના બાપની છે ?

ગંગાદાસ : આને તો હાજરાહબુર વશ છે. બાપરો ભૂત વશ છે, બહુચરા માતા વશ છે, અને હનુમાનજી પણ વશ છે. અરે શેઠ ! મોંમાંથી નારીએલ કાઢે છ ! આવડું મોટું નારીએલ ! સ્યો એસો, હું જરા દાદર પર જોઉં—આઈવા કે નહિ.

તાપીદાસ: હા, હા. ડરેટો નવો દેની! ડાડડ જડા જૂનો છે. પેલી ડોડી બાંઠી છે, ટે પકડવા કેળેની.

[કંઈકવાર રહી ભુવો પરસોતદાસ અને ગંગાદાસ આવે છે. ભુવો લાલ ડોળા કાઢી હાથથી ભુરખી નાખતો હોય એમ શેઠ સામું જુએ છે અને શેઠ જણા થઈ બીકના માર્યા દોડે છે. ગંગાદાસ એમને આત્માસન આપતાં, પકડીને પાછા તકિયે બેસાડે છે.]

ગંગાદાસ: અરે શેઠ, તમે શા માટે ગભરાઓ છો? એ તો જરા એનું જોર બતાવવું. બેસો બેસો.

ભુવો: સેઠ! દેખ, તેરી ઓરત તેરે કાખમે' નહીં...

તાપીદાસ: એ સું કહ્યું?

ભુવો: મેં સમજાતા હું. તેરી ઓરત તેરે હાથમે નહીં, ઓરે તૂ ઉસકો હાથમે હો.

તાપીદાસ: હાં, હાં. (હસતાં) સચ્ચા! સચ્ચા! એમ જ હે.

ભુવો: મેરે સામને દેખ-આંખોં મેં દેખ!

[હાથમાંની ઠીકરાની નાની સગડીમાં જરા લોથાન નાખીને]

અબ તેરા અચ્છા વખત આ રહા હૈ. તૂ શેરકા બેપાર કરેગા જિસમે' બહોત ધન કમાએગા.

તાપીદાસ: હાં, હાં. ઓડ એ બાયડી કા કયા?

ભુવો: ઓરત તેરી ગુલામ હો સકતી હૈ, મગર થોડી તકલિફ હૈ...

તાપીદાસ: (ચપ કરતો) અડે જડા દીમે બોલો ભુવાજી, દીમે દીમે! એ હાંભળસે ટો માડો ડાટ વાળી નાખસે.

ગંગાદાસ: અરે મહારાજ! જે હશે તે શેઠ કરશે—એતું કંઈ કરી આપોની, બાપજી? બડી કિરપા.

ભુવો: રૂપયે પચીસકા ખચું હૈ, ઔર તીન રોજ ઉપવાસ—
ફક્ત ફલાહાર. દુસરા સખ મૈં કર દૂંગા. જપ, જપ,
મંતર, પૂજન... ...

ગંગાદાસ: બસ?

ભુવો: નહીં મૈં એક દોરા દૂંગા. અબી દૂંગા, વહ આઈકિ
બાંધ દેના.

તાપીદાસ: હાય-હાય, એ વાલ્લામોષ ડોડો ટો બાંઢવા જ
સાની ડે? અડે, મને જીવટો ખાઈ જાય!

ભુવો: સેઠ, જરા દેખો તો સહી. (આંખ મીંચી, કંઈક
મંત્ર બોલી, એક દોરો કાઢીને આપે છે.) લો, જાઓ, અબી બાંધ
કર આઓ. મૈં બૈંડા હું. કયોં નહીં બાંધ સકે?

ગંગાદાસ: અરે હા શેઠ! એમ શું હિંમત હારી જાઓ છો?
બૈરાને દોરો બાંધવો તેમાં શી મોટી વાત છે? મેં તો કંઈ દોરડા
બાંધી નાઈખા!*

તાપીદાસ: અડે ભાઈ, પણ દમારી બૈડી જુડી અને માડી
બૈડી જુડી!

ગંગાદાસ: અરે, બૈરાં નામે એક! જાઓ મારા શેઠ, એમ
હારી શું ખાઓ છો? ચાલો, હું આવું છું સાથે.

તાપીદાસ: ના, ના, એમ ટો હું જઈસ. પણ—

ગંગાદાસ: અરે પણ ને બણ. (વૌંઘધુ એ મોતી) ચાલો લો, પકડો દોરો ! બેઠો.

[શેઠને બિલા કરે છે, ગભરાતા બીતા શેઠ આગળ અને પાછળ ગંગાદાસ તેમને તખ્તાના નાકા સુધી મૂકવા બચ છે.]

ભુવો: ઇશ્વરકા નામ લે કે ચલના.

ગંગાદાસ: હાં, અને હિમત રાખવી. એમ જ સમજો કે બણે બંગડી પહેરાવવા જ ગયા છીએ. નહિ બંધાવે તો ધરેણીની લાલચ આપવી.

પરસોતમદાસ: અરે ધરેણીની લાલચ આપી કે ગમે તેવી સ્ત્રી પણ ગુલામ !

ભુવો: દક્ષિણા લેનેકા બાકી હૈ.

ગંગાદાસ: એની જરા ફિકર નહિ કરો. શેઠ જરૂર આપશે. ખાનદાન ધસમ છે.

ભુવો: હાં, હાં, વહ તો હોગા હી.

ગંગાદાસ: એ ઝોરત બડી તેજ હૈ. બાત અયસા હૈ, ભુવાણ ! કે બાઈ બોત નારિતક હૈ. નહિ દરસન કરનેકું જાતી, નહિ પતિકું પ્રભુ સમજને પૂજતી, ઝોર બહાર નદીકિનારે ફરવા જાતી ઝોર કબી કબી અંગરેજ સિખવાની બી બાત કરતી હૈ.

ભુવો: હં, હં, ફદેમેં પડ ગઈ હૈ.

પરસોતમદાસ: હા બાપજી, એમ જ છે. એ અબી સુધારા ચલતા છે, એ પવન લગ ગયા.

ભુવો: તો ક્યા હો ગયા ! એક ચપટી રાખ ઔર એક એસી ફૂંક, દેખો—કુઉઉઉ ! ઇતનેમેં નિકાલ સકતા હું, મગર દેખો...

પરસોતમદાસ: શેઠ આપવા.

[મરેલા માણસ નેહું ડાચું કરી, લયકાતે પગે હતાશ થએલા શેઠ આવીને બેસે છે.]

ગંગાદાસ: કેમ શેઠ ! ખાંધો ક ?

તાપીદાસ: અડે ભાપ્ર ! ખેડી તે કાઈકી બંદાષ છે ? ટેમાં વળી આ અમાડો ડાગીનો !

ભુવો: કુછ પરવા નહીં. હમ સખ કરેંગે. અચ્છા, વહ દોરા લા દો. (દોરો લે છે) દેખો. અખ હમેં પાંચ રૂપયા ઔર દો, ઔર વહ પચીસ ગંગાદાસ સેકકો દે દેના. આજ રાતકો મેં રમશાન જાઉંગા ઔર બાબરે ભૂતકો ભુલવાઉંગા. ફિર દેખો, અરે શેઠ ! તુમહારે પાંચ ધોવેગી, પાંચ.

ગંગાદાસ: ચરણામૃત લેશે, ચરણામૃત ! લલલલીએ લીધા છે.

તાપીદાસ: લો ભાપ્ર ! કુપિયા—ટમે જાણો ને ટમાડો ધડમ જાણો. હું ટો આપી છૂદું. અડે એક આઠ ડિવસ પણ ટામે ને ટોયે ખસ. આટે સાલો કાંઈ અવટાડ છે ! એ બઠા પેલા નડમકાશંકડના કાડરકાન છે.

ભુવો: ઉન્હકી સુરત તો એક દફા દેખને દો ?

તાપીદાસ: ટેટો હમણાં અહોં એની બેનપણીઓ સાહે ગડખો ગાવાની છે, ટાડે નેનેની એનો ઠરસો ! પાડકા પુકુસ સાહે ટો આમ પટપટ વાટ કરસે.

ગંગાદાસ: ત્યારે બેઠા જ છીએ ને નિરાતે !

તાપીદાસ: હા, હા. ટમાકુંજ ધડ સમન્નેતે ? આ લો, વડધોડો આપવો લાગે છે.

[અંબા શેઠાણી તાપમાં જ પ્રવેશ કરે છે. પાછળ બહેનોનું ટાણું છે.]

અંબા: હા, હા. અમારો તો વરધોડો. એક વરધોડો આવ્યા'તા તે આછો હતો. હશે. જુઓ, બેસવું હોય તો બેસજો; પાછળથી ખોટી ટીકાઓ ન કરતા. બધા આવ્યા છે. અમે કંઈ તમને અહીં બેસવાની ના નથી કહેતાં, પણ પણપણ નહિ બેઠાએ. (ટાણું આવે છે.) આવો આવો આ બાબુ. એ તો એ લોકો બેઠા છે. છો બેઠા, આપણે શું ? આપણે તો ગરબા ગાઈશું, અને પછી બેઠાએ તો નીચે બેસીશું.

ગંગાદાસ: હા હા, અંબાભાભી ! ગાઓની, અમને તો ગરબા સાંભળવા બહુ ગમે.

અંબા: હારતો, શા માટે નહિ ગમે ! ધરનાં ખેરાંઓને જોધી રાખવાં, અને પારકાં ખેરાંઓના ગરબા સાંભળવા કોને ન ગમે ? કેમ બોલોની, હવે કેમ જીલ સીવાઈ ગઈ ?

તાપીદાસ: (ધીમેથી) ટમે કાં એને ચગાવો છ ? એની જીલ ટો આવડી નવ ગજ લાંબી છે, નવ ગજ !

અંબા: ચાલો, ગોઠવાઈ ગયા કે ? હં, ઉપાડો હવે.

[બધાં બરાબર ગોઠવાય છે, અને ગરબો ગવાય છે. બાબુમાં શેઠીઆઓ ધીમી તાળી આપી રસમાં તદલીન થતા જાય છે.]

ભૂંડી લાલ છે ભીં રે મુંબાઈ શહેરમાં ને.
 લિયુ કામનું ન આવ્યું રે, રૂ ને શેરમાં ને.
 રૂ ને શેરમાં જીવાનીઆ બહુ મૂઆ ને;
 પડ્યા ને, તેના પેટમાં પણ ફૂવા ને.
 લાગી આંચ તે તો ઝાળની સરવને ને;
 આપે રોકકું નાણું તે ક્યાંથી નવ કને ને.
 લહું આવીએ દુકાળ શું આકરો ને;
 વર્ગ પહેલા બીજનો આવ્યો મરો ને.
 મુંબાઈ ઇન્દ્રપુરી જેવી સોહામણી ને;
 કવિ આંસુથી જીએ છે હાલ તે ભણી ને.

[ગરબો ગાઈ રહે છે અને બધાં વીખરાય છે.]

અંબા: આલો આપણે નીચે બેસીએ, આલો. તમારે કંઈ પાન-પાણી બેઠાએ છે? તો મોકલાવું.

ગંગાદાસ: ના, બાબી ! ના. તમારી મહેરબાની છે તે જ બસ છે.

તાપીદાસ: બેયું ને, આ ગરબો પણ પેલા નડમડાસંકડનો !

ગંગાદાસ: આપણને માટે લાઇઓ લાગે છે.

તાપીદાસ: અડે હા ડે ! એ વાલ્લાભોઈને બસ હમણું નડમડાસંકડનો જ ડંગ લાઇઓ છ. એ જે લખે છ તે જ વાંચે છ.

ગંગાદાસ: એ તો શેઠ વહી ગએલો છે, વહી ગએલો. મીરજસંગના ચકલામાં રામજણીઓના નાયમુજરામાં બપ છે, નાયમુજરામાં !

તાપીદાસ: અડે, મેં પણ ઘણી વાટો સાંભળી છ; પણ સું કરીએ ?

ભુવો: વહ કેન હૈ નર્મદાશંકર ?

પરસોતમદાસ: અરે હે, ભુવાજી ! લોક એને કવિ કહેતા હે કવિ !

ભુવો: શાયર ? વહ લોક તો બહોત શોકીન રહેતેં દેં.

પરસોતમદાસ: હાં હા. એ બી એસા હે. મગર ઓરતોકું પરદેકી બહાર નિકાલતા હે.

ભુવો: હં હં, એસા ? તો જરૂર દાલમેં કુછ કાલા હોગા !

તાપીદાસ: અડે એણે તો ટો આ માડી બૈડીને ચઢાવી મૂકી છ. છોક છકાવી મૂકી છ. ભુવાજી ! ભુવાજી ! સુઢાડો, સુઢાડો ! વાદલામોઈ સવાડ પડે છે ને સુઢાડાનું નામ લે છે. કહે છ કે અમે ભણવા જમસું ! અમે મંડળ કાઢસું, ટે સું બૈડાંઓ નોકડો કડવા જસે અને આપડે હવે ચૂલા સંભાળવાના એમ ?

ભુવો: હી હી હી હી. ક્યા જમાના આતા હૈ ? મગર યે સબકા ઇલાજ મેરે પાસ હૈ. ઓરતકી જાત ! વહ ક્યા કર સકતી હૈ ?

ગંગાદાસ: અરે તે જ તો બાપજી ! આ અમારા શેઠનું કંઇ કરી આપો તો ઠીક. રૂપિયા તમારે જોટલા બોધએ તેટલા લેજો, જે ભૂત-ડાકણ સાધવા લાગે તે સાધજો, પણ આ છટપટાટને તો એક વખત બાંધી આપો.

તાપીદાસ: અડે, ચપ ! ચપ ! એ આવી.

અંબા: લ્યો, આ વળી કંઈ તમારો શેરસટ્ટાનો વરઘોડો હશે—આ તાર.

ગંગાદાસ: હૈં ! ટાડ આપવો છ, ટાડ ? હાય હાય.

ભુવો: યહ કયા ચીઝ હૈ !

અંબા: અરે કયા ચીજ શું ? બળ્યો તાર છે, તાર ! એમાં ગભરામણ શાની થાય છે ? એ કરે છે ને ધંધા શેરના, તે હોળી સળગી હશે.

તાપીદાસ: વાંચો વાંચો સેઠ, ભુએની ?

અંબા: આટલો તાર વાંચતાં પણ આવડે છે ?

તાપીદાસ: અડે મેડ વાલ્લામોઈ ! હું સુ સમજે ?

અંબા: હું નહિ સમજું ? તમે જ સમજીને બધી ધાડ મારો છો તે ખબર છે.

ગંગાદાસ: અરે શેઠ, આ તો મોકાણના સમાચાર છે.

તાપીદાસ: હાય હાય. પાધડી-લુગડા ઉટાડો ટાડે ટા.

ગંગાદાસ: તમારા કાકાના સાદુ ગુજરી ગયા.

તાપીદાસ: અડે ભગવાન ! ઓ માડા કાકાના સાદુ ડેએએ.

અંબા: ઓ રામ ! એંસી વરસે માણસ ગુજરે તેમાં પોક શાની મુકો છો ?

તાપીદાસ: અડે ચુપ ડે' વાલ્લામોઈ !

અંબા: ચાલો, ગાળ ન દીધા કરો-શોભતું નથી તમારું મોં.

તાપીદાસ: અડે મેડ, વાલ્લામોઈ ! વાટો સેની કડે છે ?

બોલાવ ટાડી જેનપણીએને.

અંબા: કેમ ?

તાપીદાસ: ટે પોક મૂકવી પડસે, ફૂટણું બેસાડવું પડસે. કાકાના સાદુ જોવા સાદુ ગુજડી ગયા, ટે કંઈ ફૂટણા-પાથડણા વિના ચાલસે ?

અંબા: હા, તો ફૂટશે !

તાપીદાસ: અડે કાણુ છે હું ટા ? કંઈ ફૂટવા વિના ચાલસે ?

અંબા: હામ ! ફૂટશે એમ ! વાંચો પેલા કવિ નર્મદાશંકર શું કહે છે તે. એ તો બધા જોતા રિવાજો છે, વહેમ છે, અધોગતિએ પહોંચવાના રસ્તા છે. હું કંઈ ફૂટવાખૂટવાની નથી. એ શા તમાશા ?

તાપીદાસ: અડે, એમાં ટને ટમાસો ડેખાય છે ? લૌકિક કડયા વિના કંઈ ચાલે ?

અંબા: હા ચાલે. મારા ઘરમાં જોતા રિવાજ નહિ.

ગંગાદાસ: અરે અંબા ભાભી ! પણ એમ છે—

અંબા: બેસો બેસો, જોયા તમને. સદા કર્યા કરો, સદા !

તાપીદાસ: અડે પણ આ ટે માકું ઘડ છે કે તાકું, વાલ્લામોઈ !

અંબા: મારું ને તમારું બનેતું.

તાપીદાસ: જુઓ, જુઓ, આ પેલા નડમડાસંકડે આને કેવી છકાવી મુકી છ ટે. જુઓ ભાઈઓ, જુઓ. અડે મેડ મોઈ, એ ટા બડચાલતો માણસ છે.

અંબા: ખબરદાર, એને વિષે ગમે તેમ નિંદા કરી છે

તો ! જાઓની હિંમત હોય તો એની સાથે વાત કરવા ? તે તો પાણી નથી, અને નકામી એને ગાળો દો છો ! એ શું ખોટું કહે છે ? મુઆ પછાડી ફૂટવું એ મૂરખનું કામ છે.

તાપીદાસ : (આચારી) ટાડે ફૂટવું પડે.

અંબા : (જેરથી) હું નથી જ ફૂટવાની.

તાપીદાસ : (ખીજમાં) ઓ વાલ્લામોઈ ! ચોટલો ઝાલીને કુટાડીશ.

[ભાસો થાય છે]

અંબા : અરે કુટાડ્યા ! આ લો, હું ચાલી બહાર, તમારે જે કરવું હોય તે કરજો.

[જાય છે.]

તાપીદાસ : હાય હાય કે માડી વહુ !

અંબા : (પાછી આવી) મને શા માટે ફૂટો છો ? હું તો જીવતી જાગતી છું હજી !

[જાય છે.]

તાપીદાસ : આ જુઓ સેક, આ જુઓ મુઢાડો ! મું ઠવા ખેઠું છું ? મું ઠસે હવે દુનિયાનું ?

પરસોતમદાસ : અરે ભગવાન !

તાપીદાસ : ચાલો સેડીઆ ! કંઈ કાકાના સાદુને ફૂઈટા વિના ના ડખાય. એ નહિ ફૂટે ટો આપડે ફૂટીએ.

ગંગાદાસ : હાસ્તો, કંઈ ફૂટકો છે ?

તાપીદાસ: આવો ભાઈઓ, ટમે છો ટો માડો લાજ ડહી છે.
ઓ માડા કાકાના સાદુ ડેએએ....

[પોક મૂકે છે.]

ગંગાદાસ: હોય, શેઠ! ધરકું પાન હવું...

[પોક સુકાતી નય છે, અને ગંગાદાસ
આશ્વાસન આપતા નય છે.]

જેવી ભગવાનની મરજી. (જીવ્યા એટલા જવાના)...

તાપીદાસ: અડે હું જીવટડ જીવટો ડહો અને કાકાના સાદુ!
ટમે મને કલાકાડવ્યા વિના કાં એકડમ ચાઈલા ગયા ડેએએ...

[પોક મૂકી છોડો વાળી રહે છે, પછી
ગંગાદાસ આશ્વાસન આપતાં]

ગંગાદાસ: અને ચાઈલા ગયા તો ચાઈલા ગયા, પણ અમને
સાથે કેમ નહિ લઈ ગયા રેએએ...

પરસોતમદાસ: અને ગયા તો ગયા, પણ તાંધી ખખર
આપવાની તજવીજ પણ કેમ નહિ કરતા ગયા રેએએ...

તાપીદાસ: અડે ભાઈઓ! આ બેડાં નહી કૂટે ટો આપડે
કૂટવું પડસે ડેએએ...

ગંગાદાસ: એ માટે અમે તૈયાર છીએ રેએએ આવા કાજગરા.
મોત માટે કૂંધટા વિના કેમ ચાલશે રેએએ. હ્યો ચાલો, ઝીલો.

[તાલ દાદરામાં રાજીઓ શરૂ કરાવે છે.]

લાડકા રે, અગર ચંદનના ઓરડા, ઓય રે લાડા હાય હાય!
લાડકા રે, સુખડ રચીઆ કમાડ, ઓય રે લાડા હાય હાય!

લાડડા રે, સાગ સીસમના ઢોલીઆ, ઓય રે લાડા હાય હાય !
લાડડા રે, ગલવટ ગાલમશુરીઆ, ઓય રે લાડા હાય હાય !*

[એટલામાં ધીમે રહી તાપીદાસ શેઠ
હજળી આવી ધબકાક ધબકાક તાલમાં
ચલતીમાં લઈ લે છે.]

તાપીદાસ: હાય ! હાય ! સાડા હુટા !

હાય ! હાય ! સેજે સૂટા.

હાય ! હાય ! ટૂંટી પકારીએ

ગંગાદાસ: હાય ! હાય ! બે દિવસમાં

હાય ! હાય ! ખખર ના કીધી,

હાય પરાણા ! હાય ! હાય !

હાય રે ચુડી હાય ! હાય !

પરસોતમદાસ: એમ શું કૂટો ? હાય ! હાય !

બોલ્યું-આલ્યું હાય ! હાય !

માફ નહિ કીધું, હાય ! હાય !

[સૂત્રધાર ને પાછળ રંગલો ધસી આવે છે.]

સૂત્રધાર: બંધ કરો ! બંધ કરો ! આ તમારો બંધ કરો.

પ્રેક્ષકો વિરોધ કરે છે.

રંગલો: પ્રેક્ષકોથી પોતાની આવી મશ્કરી સહી શકાતી નથી.

બંધ કરો ભાઈ !

સૂત્રધાર: અરે બંધ કરો ભાઈ ! પડો નાખો, પડો !

[બે ત્રણ વણા પોક મૂકતા રહે છે.]

પડો

અંક ૩ બે

[બહારનો પડદો ઊપડે છે. બહારની રંગભૂમિ ઉપર રંગલો અને સૂત્રધાર પ્રવેશે છે. અંદરની રંગભૂમિનો પડદો પડેલો જ છે.]

સૂત્રધાર: સાંભળ્યું ?

રંગલો: સાંભળ્યું.

સૂત્રધાર: શું સાંભળ્યું ?

રંગલો: એ જ સાંભળ્યું.

સૂત્રધાર: પણ ખોલી મરને, શું સાંભળ્યું ?

રંગલો: સાંભળ્યું.

સૂત્રધાર: રંગલા !

રંગલો: છા !

સૂત્રધાર: લોક શી ચર્ચા કરે છે ?

રંગલો: (લોકની ચર્ચા જાતજાતની. નહિ પૂછકું, નહિ શીંગકું.

સૂત્રધાર: અરે, પણ આ પ્રવેશમાં તો કવિના બીજા લગનનો પ્રસંગ આવે છે !

રંગલો: છો આવે. લોકોને લગન જોવા બહુ ગમે છે. અને વખત આવે લગન કરવા પણ બહુ ગમે છે.

સૂત્રધાર: જા જા હવે. કેટલાક લગન તો લોકોથી દેખ્યા પણ નથી જતા.

રંગલો: તો તે આંખ બંધ કરીને જુએ છે.

સૂત્રધાર: હવે ટકટક રહેવા દે. ને સાંભળ. કવિએ પુનર્ધ્વગ્ન કરાવવા બાળવિધવાને તૈયાર કરી હંતી ને વરરાત્રે એ તૈયાર કર્યો હતો. અને જાહેરમાં લગ્ન કરવાનો નિર્ધાર પણ કર્યો હતો.

રંગલો: તો તો ઢોલીની જ ખામી !

સૂત્રધાર: પણ ખરી વાત તો એ છે કે, વરરાત્રે એના વડીલોએ બારણે તાળુ મારીને ગોંધી દીધો હતો !

રંગલો: એ બી કીક તાલ. પરણ્યા પછી તો બેડી બંધાય છે, પણ આ તો લગ્ન પહેલાં કેદ ! પછી ?

સૂત્રધાર: પછી તો આપણા કવિ ! એમનાથી સાંખ્યું કેમ નય ? આપણે એ બતાવવું છે !

રંગલો: હા, હા, હાસ્તો. એ જે થવાનું હશે તે થશે; એમ નાટકમાંથી કેટલું કાપ્યા કરીશું ? પણ એ ખરી બનેલી વાત છે ને ?

સૂત્રધાર: હા હા, કર્તાએ લખી છે ને ? વળી કવિના વંશજ ન્યોતીન્દ્ર દવેની સાક્ષી છે.

રંગલો: અરે ત્યારે તો ઝુકવો, લાલા ! એમ ખીધા કરે શું થાય ? થવા દો. રાખો, આ સમને શેરી, અને અહીં આ કવિનું બારણું કેમ ? ચાલો તમે ખસી જાઓ કે આ પડદો ખસેડો. કવિનું સરસ્વતી મંદિર.....

[પડદો ખસી જાય છે. રંગલો અંદર ચાલ્યો જાય છે. ખૂણામાં ડાહીગવરી પૂતલ કરતાં બેઠાં છે. ઇન્દિરાનંદ અને સુવિતાનારાયણ બેઠે કવિ સાથે મસલત કરતા દેખાય છે.]

નર્મદ: એમ ? એ હદ સુધી વાત પહોંચી છે ?

સવિતાનારાયણ: હા હા. એ બિચારો તો તૈયાર છે, પણ એથી જ રાખ્યો છે ને ?

નર્મદ: એતારી ? એ પણ જખરો જીલમ ! મેં છોકરીને તૈયાર કરી અને આ એક જાહેર લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું, ત્યારે આ ફજેતો ! કેટલી ખરાબ દુનિયા છે ?

ધનિદરાનંદ: આપણે એક વાર જરા જોઈ આવીએ તો ?

સવિતાનારાયણ: અરે ભાઈ ! કંઈ વળે એમ નથી. છતાં જોવું હોય તો ચાલો.

નર્મદ: હા હા, જુઓ તો ખરા ? નહિ તો પછી જોઈ લઈશું. અખબ્રડીમાં જ પાછા આવજો હં.

[ખંતે ભય છે. ડાહીગવરી પૂજમાંથી બહાર આવે છે.]

ડાહીગવરી: સાંભળ્યું ? હું પૂજમાં બેઠી તો પહેલાં મને આપણા રવિભદ્રે કહેવડાવ્યું, છ તે કહ્યું છું.

નર્મદ: શું ?

ડાહીગવરી: એ જ કે આજે કંઈ નવાજૂની ચશે. ગર્ભ કાલે તો કંઈ એને મારી છે, કંઈ મારી છે. બધા એક ચર્ચ ને બિચારી ગરીબ વિધવાને આમ હેરાન કરે છે.*

નર્મદ: કોણે મારી ?

ડાહીગવરી: એ બધાએ મળીને જ. જવા દો ની વાત? હું તો કહું છું કે તમે એને અહીંયાં બોલાવી લોની?

નર્મદ: પણ એને મેં ક્યારે ના પાડી છે? કાલે આવી હતી જ ને?

ડાહીગવરી: અરે, એમ નહિ! એમ તો આવે છેસ્તો, રોજ આવીને બિચારી રહે છે; પણ એને અહીં રહેવા જ બોલાવી લ્યો.

નર્મદ: એટલે?

ડાહીગવરી: એટલે શું? આ નથી ખમાતું. બિચારી પર આવો જીલમ? હું તો કહું છું કે એની સાથે તમે જ પરણો તો યે મને વાધો નથી. આ શું રોજના કળેતા! વરને તૈયાર કરો છો ત્યારે આવું થાય છે?

નર્મદ: પણ એ વાત ફૂટી ક્યાંથી?

ડાહીગવરી: તમે પણ શું તો; એટલું જાણતા નથી? આપણા લોકો જ ચાડીઆ. તેમાં વળી આવું તો ખમાય જ કેમ? નહિ વાતની વાતો બિભી કરે, તો આત્રી વાત છાની રાખી શકે ખરા? હવે માફ કહ્યું માતો અને એવાં થીગડાં દેવાનું રહેવા દો.

નર્મદ: તો શું કરું?

ડાહીગવરી: શું કરું શું—તે તો કહું છું. તમે જ એને પરણો. તમારા ઉપર બિચારીને માયા પણ છે. અને તમે જ એ પગલું ભરશો કે બધા શાંત. નહિ તો એ ગરીબને બધા દુ:ખી નાખશે? રોજ ને રોજના ત્રાસમાંથી તો એ બાપડી બચે તો ખરી. તમારી જ નામરાશિના નામની બેડી પણ શોભશે.

નર્મદ: ડાહી વહુ! ડાહી વહુ! શું બોલો છો? તમે મને

ગળગળો કરી નાખો છો. મારા ધરમાં તમે તો દેવીરૂપે જ—

હાહીગવરી: ચાલો હવે, એવું કહ્યું કહ્યું બોલશો નહિ. હું તો ખરું કહ્યું છું કે નર્મદા આવે તો આ આખા ધરનો કારભાર એને સોંપી દઉં અને હું પછી નિરાંતે પાઠપૂજા કર્યા કરું.

નર્મદ: હાહી ! હાહી ! મારાં કાલાં વહુ !

[મૂગો મૂગો ત્યાંથી ધીમે પગલે વિચારમાં અંદર જવા માંડે છે, અને એકાએક બીજી બાજુથી કોલાહલ વધતો સંભળાય છે ને રડતી રડતી છુટા વાળે નર્મદાગવરી આવીને પડતું નાખે છે. નર્મદાગવરીનું શરીર દેખાવમાં જરા સ્થૂલ છે.*]

નર્મદાગવરી: ઓ હાહીએન ! મને બચાવો ! મને બચાવો ! મને મારી નાખી રે લગવાન ! ઓ મારી મા રે !

હાહીગવરી: શું છે ? શું છે ? નર્મદા ! આમ ગભરાય છે શું ? પેલાને પણ પગ પર માર મારી પૂરી દીધો છે. હશે. એ છે ને, હમણાં બધું ઠીક કરી દેશે.

[નર્મદ પાછો આવે છે.]

નર્મદ: શું છે ? આ બધું શું છે ?

નર્મદાગવરી: અરે હું તો ત્રાસી ગઈ - છું. બહાતું કાઢીને ત્રાસી આવી છું. મને બચાવો કોઈ.

નર્મદ: પણ છે શું ? તું શા માટે ગભરાય છે, હું બેઠો છું ને ? કંઈ હાથે બંગડી નથી પહેરી. અમે કંઈ તકલાદી સુધારકો નથી: બોલ્યા એ પાળવાના.

[બહારની રંગભૂમિ ઉપર બેચાર વૃદ્ધ જણાતા નાચર મહારથીઓ ઘસી આવે છે.]

એક જણુઃ ચાલ નીકળ, રાંડ ! અહીં ભરાઇ છે ? બહાર આવ.

નર્મદઃ ખખરદાર ! એને ગાળ ભાંડનાર દોણ છે ?

ખીન્નેઃ કવિ ! આમાં વચ્ચે પડવામાં સાર નથી.

નર્મદઃ હવે જાઓ જાઓ, થાય તે કરી લો. બિચારી ગરીબ વિધવાનું લોહી પીઓ છો ને ઉપરથી સરભેરી કરો છો ?

બેત્રણ સાથેઃ નર્મદાશંકર ! નર્મદાને સોંપી દો, નહિ તો જેવા જેવી થશે.

[નર્મદાશંકર નર્મદાગવરીને પોતાને હાથે બેઠી કરી, આશ્વાસન આપતા અંદર લઇ જાય છે. દરમિયાનમાં સવિતાનારાયણ અને ઈન્દિરાનંદ પાછા આવે છે.]

એકઃ મોટા કવિ થયો છે, સુધારક નહિ જોયો હોય તો ! આ આવ્યા બે જણા—એના શાગરંદો.

ખીન્નેઃ હવે કવિનાં કરતૂટો કયાં આપણે નથી જાણતા ? લાવો, લાવો પેલી રાંડને આપણે ખેંચી જ જઈએ. એમ કંઈ પારકી સ્ત્રીને ઘરમાં રાખી શકાય એમ છે ?

ત્રીન્નેઃ સાજો દુષ્ટ, નીચ...

સવિતાનારાયણઃ પણ તમે એની પછાડી શા માટે ગાળો દો છો ? એને મોઢે કહોની ?

[નર્મદ પ્રવેશે છે.]

નર્મદ: શું છે? કેમ સવિતાનારાયણ, શી ખબર?

સવિતાનારાયણ: અરે, તારે ત્યાં તો કશું વળે એમ નથી. એ આશા જ ખોટી.

એક જણ: કવિ! આનું પરિણામ વિપરીત આવશે. નર્મદાને ધરમાં રાખનાર તું કોણ?

ખીજો: (અંતે જરા મેથી પાકની જરૂર લાગે છે) જરા અમ-કરો પડશે એટલે ઠેકાણું આવશે.

નર્મદ: હવે ફિસિયારો રહેવા દો. અમે તો કરી ખતાવવામાં માનીએ છીએ. નર્મદાનો વાળ પણ વાંકો કરનાર કોણ છે, જોઈ તો? કોઈ નહિ પરણનાર હોય તો હું પરણીશ. જાઓ તમારાથી થાય તે કરી લેજો.

પહેલો: હવે તમે તો વિધવા-આશ્રમ ખોલો, વિધવા-આશ્રમ!

ખીજો: હા, હા, પેલી સવિતાગવરી બાળવિધવાને પણ એમ જ રાખી હતી ને?

પહેલો: કવિ! બાઈને અમને સુપ્રત કરો, નહિ તો સરકાર-દરબારે જઈશું.

કવિ: અરે તમારાથી થાય તે કરી લો ને? આ રહી નર્મદા! આજથી રહેશે મારે ઘેર.

ખીજો: તે તારી કંઈ સગી થાય છે?

કવિ: અરે, બસ હવે. હા, હા, સગી થાય છે, મારી વહુ થાય છે! મેં એની સાથે વિધિસરના પુનર્જન કર્યા છે—કહેવું છે કંઈ? અને હવે જરા પણ ધાંધલ કરી છે તો હું પણ જોવા જોવી કરી દઈશ.

[એ ત્રણચાર જણા એક ખીલની સામે બેઠા કરે છે. મૂંઝવણમાં પડેલા દેખાય છે. માંદોમાંદો બડબડાટ જેવું કરે છે.]

અધમ નરરાક્ષસો ! સ્ત્રીઓ ઉપર આ જુલમ ? વિધવા-ઓની આ દશા ? આવી સતામણી ? પુરુષ યર્ષ ને સ્ત્રીઓ પર હાથ ઉપાડતાં શરમાતા નથી ? ધિક્કાર છે !

એક જણુઃ કવિ ! એક પર ખીજી પરણો છો ?

નર્મદઃ અરે, બાર પરણીશ ! સમન્ત્યા ? તમારા જેવા ખીકજી નથી અમે.

ખીન્નેઃ અરે, તો કરવું 'તું' ને પુનર્લગ્ન જાહેર રીતે—ખહુ હિંમત હતી તો ?

નર્મદઃ તો તે પણ કરીશું. અમે ખાલી ખોલી જાણનારા સુધારક નથી. વિધવાઓના પુનર્લગ્નમાં માનીએ છીએ અને કરી પણ બતાવીએ છીએ. જાઓ, તમારાથી થાય તે કરી દેજો.

ચોથોઃ એ ફક્કડલાઇને શું ?

નર્મદઃ કાણુ ખોટ્યું એ, જોઈ મોહું ? ખખરદાર જો કાંઈ ગમે તેમ જીભ ચલાવી છ તો (ધોડે ચઢીને ડંગોરા લઇને આવ્યા) હતા તે શું કરી લીધું ? જાઓ અહીંથી, કાળે મોઢે. નર્મદા ! નર્મદા ! ડાહીગવરી ! આપો એને સાડી જંગડી ને કંકુ, અને કરો કંસાર—

[દરમિયાન બહારના બળડતા ચાલ્યા જાય છે. ડાહીગવરી બહાર આવે છે.]

ડાહીગવરી ! લો, આજથી આ નવાં વહુ તમારી મદદમાં.

ડાહીગવરી: હું તો કહેતી હતીસ્તો. હવે જ એ લોકો હાથ ધસતા બેસશે. રોજ ને રોજ એ કળ્યા તો નહિ? હવે મને એ નિરાંત થઈ. હવે હું એ જોઈશ કે મારી નર્મદાનો કાણુ વાળ પણ વાંકો કરી શકે છે ?

સવિતાનારાયણ: ડાહી બાબી ! ડાહી બાબી ! તમે એ આ જમાનાના ખરેખરા સતી જ છો.

ડાહીગવરી: અરે ચલો ચલો, તમે એ કવિ સાથે રહીને એવું એવું બોલતા થઈ ગયા. (કવિને) હવે તમે અંદર આવશો ? પેલી બિચારી છેક ગભરાઈ ગઈ છે, એને આશ્વાસન તો આપો.

[ખંને સાથે અંદર નીચે છે અને અંદરનો પડદો ખડે છે. આખી રંગભૂમિ ઉપર ધીમે ધીમે અંધારું થઈ રહે છે. પ્રેક્ષકોની જગ્યામાં તો અંધારું છે જ. અંદર રંગભૂમિથી માંડી બધે અંધારું. એ દરમિયાન

યમ મરણીઆ ધસવું બાઈ ! યમ મરણીઆ ધસવું,
નહિ જળમાં ફસવું બાઈ ! નહિ જળમાં ફસવું.
એ ગીત સંગીતના વાદિને સાથે સંઘ-ગાનમાં ગવાવું રહે, છે.

પુરેપુરું અંધારું થઈ રહ્યું એટલે હાથમાં આરતી લઈ એક શુદ્ધ શુભ્રાતી અમૂલ્ય વસ્ત્રાદિકારે સુસન્ન નવચૌવના બહારના તખ્તા ઉપર પ્રવેશ કરે છે. એના પર સહેજ પ્રકાશ અંદરથી પાડવામાં આવે છે. એ રૂપસુંદરી ઝાંઝરના ઝંકાર કરતી અંદરની રંગભૂમિ આગળ નહ સહેજ પડદો જિંચો કરે છે, અને અંજરખો,

ગોળ ઘેરાવતી પાણી અને સુંદર ઘોડીઆનાં
મુલ્લા એવા સમઘમૂર્તિ નર્મદને આંખનીએ
વળગાડી બહારની રંજમૂર્તિ કપર દોરતી દાવે છે.

રંજમૂર્તિની એક બાજુએથી એકાદમી-ચાલીઆ,
ને સુંદર ફેલદારનાં મુલ્લા એવી કુમારિકાઓ
ચાંદીનો એક બાજુ હાંચથી દાવી પરાબર
વચ્ચે મૂકીને બાજુ કપર નહીં અડાથી કડી
રહે છે. પેલી નવચોવતા નર્મદને દાવી બાજુ
કપર એસારે છે, અને પાછળની રંજમૂર્તિ આગળ
નહીં કડી રહે છે. પ્રકાશ નર્મદ કપર વધારે
પારવામાં આવે છે અને મુદેલ છુદે પ્રકાશ
બધે પથરાઈ રહે એમ નાખવામાં આવે છે.

રંજમૂર્તિની અંદરથી પ્રચંદ અવાજ નીકળ્યા જાય
છે-નીરવ દેશસક્ત નિરુપહી નર્મદની જાય !
મહાવિચારક ગ્રામરોપાસક નર્મદની જાય !
સમઘમૂર્તિ સુધારક નરસાદુર નર્મદની જાય !
સાહસિક કાવિશ્વર કમ્પીર કવિ નર્મદની જાય !

નર્મદઃ આ હું શું સાંભળું છું ? લોકોની જયધોષણ ? શું લોકો
નર્મદને આવાં વિશેષણોથી પૂજીએ ?.....નર્મદ ! નર્મદ ! હજી
તો ક્યાં ? હજી તો તારે કેટલેટલું કરવાનું બાકી છે ? આખી
નિંદગી જાય તો હાલે-હજી પણ શબ્દકોષ તો પૂરો કરવો જ
પડશે. (એકાએક કોમો થઈ જાય છે, એક દિશામાં જુએ છે.)
શું આવનગરથી પૈસા નહિ મળે ? સમકાલીનો-અધ્યોગીઓ મદદ
નહિ કરે ? (એ ચાર કગડાં તે દિશામાં આગળ વધી) નર્મદ
એમ દારી ખાય એવો નથી તો ! આ નિંદગીમાં જ શબ્દકોષ પૂરો
યશે. અરે, હજી તો તારકો લખવાં છે, શબ્દાર્થ લખવો છે,

દેશદેશનાં ઇતિહાસ લખવા છે, ધર્મવિચાર લખવો છે, વીરકાવ્યો લખવાં છે..... નર્મદ ! તારે એકલે હાથે.

[અંદરથી વાદળોના ગડગડાટના ધ્વનિ આવતા સંભળાય છે.]

હા ! હા ! થવાનું હોય તે થાઓ. ન્યાતબતના ભેદ તોડીશ. ઊંચનીચના ભેદ ભાંગીશ. ચારે દિશામાં ફળવણીનો પ્રચાર કરીશ. સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર કરીશ. ભુદા ભુદા દાંબિક રીતરિવાજોને નાબૂદ કરીશ. નર્મદ ! ધીરજથી, હિંમતથી, ટેકથી.....તારે જ, કરવાનું છે.

[ફરી પાછા ગડગડાટ-એકાદ વીજળીનો ચમકારો પણ આવે છે. નર્મદ વધારે બહાવરો બની રંગભૂમિ ઉપર વધારે ચેતનથી ફરે છે.]

તો શું થઈ ગયું ? ધરતી ફાટો, આભ પડો, મર્દ ચોખ્ખો રણમાં પાછાં ડગલાં ભરતો જ નથી. દિલ ! (એકાએક ઉગ્રતામાંથી ક્રામળ બની) દિલ ! ક્રામળ પ્રેમળ દિલ ! તારે પણ અનેક ધા ખમવાના છે. ખમીશું. દુઃખ પડશે, વિદંબનાઓ આવશે, તો ચે સહી લઈશું. જય મળો કે ન મળો, દુઃખની ઝડી પર ઝડી વરસો, આકૃતના ધા પર ધા પડ્યા જ કરો....(ભુસ્સાથી) બધી બાબતો વિપત્તિઓ એક સરખી આવી પડો, માફ થવાનું હોય તે થાઓ, પણ અડગ ધૈર્યથી સઘળું સહન કરવું જ પડશે. ચાહોમ ! નર્મદ, ચાહોમ ! દેશોદ્ધાર ! દેશોન્નતિ ! કુસંપને કાઢો-જડમૂળથી કાઢો, પરતંત્રતાની બેડી ઝટ કાપી નાખો, દેશને ફરી બેબનવંતો કરો. નર્મદ ! તારે એકલાએ જ એ કરવાનું છે.

[એકાએક ભયંકર વીજ અને ગડગડાટ.]

કુદરતને કાપવું હોય તેટલું કોપે ! નર્મદે અચળ છે, અડગ છે. ના, ના, એના આત્માને કાંઈ ડરાવી શકે એમ છે જ નહિ. વિધવાવિવાહ કરીશ, કરાવીશ. પરદેશ જઈ આવ્યા સાથે સહ-ભોજન કરીશ, કરાવીશ. જાતિભેદનો નાશ કરીશ અને કરાવીશ. એક નર્મદ એકલો ધૂમશે-એની સાથે સહુ કાંઈને ધૂમતા કરશે... (પળભર શાંતિ. ખીજ દિશા તરફ જોઈ) શું ? શું ? (ધસી) દૂધ પૌંઆ ફાકવા પડશે ? મિત્રો દેશે ? સમો-વડિયા હાંસી કરશે ? હોહીહીહીહી ! છા કરે. એવું તો ક્યાં નથી થવું ? હા, હા, દૂધ પૌંઆ ફાકીને ચે જીવીશ. અરે જાઓ ! જાઓ ! (પેટે પાટા બાંધીને પણ જીવીશ.) રૂં

[એકાએક શાંત થઈ, પાછા એકતરફ પળભર જોઈ કરુણ અવાજે]

શું બોલો છો ? હું દેવાદાર ? હા, હા, દેવાદાર. બલે દેવાદાર. અમે કંઈ શેરસદ્દામાં ઝંપલાવી લખેસરી થવા નથી માગતા. અમારી દાનત સાફ છે. કામ કરવું છે, મહેનતમજૂરી કરવી છે છતાં દેવું રહે તો નસીબ અમારાં. હા, હા. ગાળ દેશે એમ ? છોતે દે. મારે શું ? અરે મારા મૂઆ પછી પણ દેશે તો જીવતા દે તે તો સાંરેને, કે હું સાંભળું ?

[બાજક પર ખેસી જાય છે. એક બાબુયો પાંચસાત વ્યક્તિનું એક ટોળું એના તરફ ધસી આવે છે. એમાંથી એક જણ પુલંદ અવાજે)

એક જણુઃ પણ તું ઈસ્કી ચપ્પને મ્હાલ્યો તેનું શું ? રંગરાગ ભોગવ્યા તેનું શું ? પ્રેમના જોરસા અનુભવ્યા તેનું શું ?

નર્મદઃ કોણુ છે ? શું છે ? મને આવું પૂછનાર કોણુ છે ?
હા. હા. મેં પ્રેમ અનુભવ્યો છે અને મ્હાણ્યો છે. તમારી જેમ
દંભ નથી કર્યો. જે દિલમાં આવ્યું છે તે ગાયું છે, બાળ્યું તે
કહ્યું છે.

શ્રી કવિતા ગાયન વિના, મને ન ભાવે કાંઈ;
આ જગમાં ત્રણ મોહિની, અનુપમ રતન સુહાઈ.

ખેત્રણુ બીજાઃ વાહ વાહ ! ભાઈ, ખરી વાત છે. (નર્મદ
ધાયલ દર્શિનું દર્દ તે નર્મદ જેવુંજ દર્દી પિછાને.)
એકબેઃ એ પણ ખરું. એ પણ ખરું.

[નર્મદ આવેશથી, પણ અટકાને ધીમેથી
લાગણીના ઉભરા સાથે બોલે છે.]

નર્મદઃ

તાપી દક્ષિણ તટ સુરત મુજ ધાયલ ભૂમિ,
મને ધણું અભિમાન બોંધ તારી મેં ચૂમિ.
અરે સુરત ! ઓ તુજ છડેં સાચો હું બંદો,
મલમજંગ સિપાઈ, ગણાડે હું, નવિસંધો.
સુરત ! તારી લાલાઈ દુઃખમાં મુખ કરે છે,
પણુ તે છે ચરચાઈ, ગરીબ તો એમ મરે છે.

બે ચાર અવાજેઃ શાખાશ ! કવિ, શાખાશ ! તેં તો હદ
કરી છે. અમે તો તને જરા જરામાં જણી નોઈને ઉસ્કેરીએ છે
કે જેથી તું નવાં નવાં કાવ્યો લખે. તેં તો શૃંગારરસ જમાવ્યો છે,
કરુણ, રસ જમાવ્યો છે, અદ્ભુત રસ પણ જમાવ્યો છે, વીર રસ
પણુ જમાવ્યો છે ! ધન્ય છે તને, ધન્ય છે તારી કલમને.

નર્મદ: દેશીઓ ! મારાં વખાણુ ન કરો. હું તમને શું કહું ?
આંખમાં આંસુ સાથે કહું છું:

હિન્દુ દેશના હાલ થયા છે ભૂંડા આજે,
સત્તા મોટી ખોષ નીચું જુએ ને લાજે.

ઉડાવતો ને બહાર થયો છે તે લાચારે,
ખાને ને આખાદ, ખરાબીમાં તે ભારે.

ટક ટક રહીએ જોઈ, અવસ્થા ભૂંડી આવી,
તમે રડો, હું જોઉં, તણખલાં મુખમાં ચાવી.

ટોળીમાંથી: ના, ના, નર્મદ ! અમારા બહાલા નર્મદ ! તું તો
છે વીર નર્મદ, મદદ નર્મદ. અમને હિંમત આપવાવાળો, અમને,
રસ્તો બતાવવાવાળો, અમને કિત્સાદ દેવાવાળો, તું તો નીડર છે.
નિર્ભય છે, અમર અજ્યેય છે.....જય, વીર નર્મદની જય!
મદદ નર્મદની જય !

બધા સાથે અંદરથી પણ અવાજ લગે છે

[આકાશમાંથી કૂલ પડતાં હોય એમ નર્મદ ઉપર
પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે. આસપાસ ઊભેલી બે કુમારિકાઓ
આવી એને બે હાર પહેરાવી જાય છે. દરમિયાન
લોકોનું ટાળું ધીમે ધીમે અન્ધારામાં અદરશ થઈ
જાય છે અને એકલા નર્મદ ઉપર પાછા પ્રકાશ
પડી રહે છે.]

નર્મદ: મા ! મા ! તારે ખોળે છું. મા ! મા ! લાજ
રાખજો. હજી તો વણાં આદર્યાં અધૂરાં છે, મારે પૂરાં કરવાનાં
છે. મા ! મા ! હું કોણુ ? તારે ખોળે છું. ટેક રાખજો મા !

[ખોલી, ખાજ પર માથું નાખી દે છે, એટલે પાછળ ઊભેલો નવચૌવના નજીક આવી હાથ પકડી દોરવી, પાછો એને અંદરની રંગભૂમિ સુધી લઇ જાય છે. દરમિયાન અંદરથી “ શકુન કાળ તો ના લેવો ને ના લેવો ” એ ગીત સંઘગાનમાં ગવાતું સંભળાય છે. અંદરની રંગભૂમિ ઉપર જઈ પડદો પડેલો છે તેની આગળ નર્મદ ઊભો રહે છે. નવચૌવના અને બંને કુમારિકાઓ ઝાંઝરના ઝમકારા કરતી ચાલી જાય છે, અને પળભર કેવળ નર્મદ ઉપર જ પ્રકાશની છાંય પડી રહે છે. પછી એકાએક આખા તખ્તા ઉપર પ્રથમ જેમ પ્રકાશ થઈ જાય છે અને વિચારગ્રસ્ત હીન મુખે ઉપરની રંગભૂમિ ઉપર ઊભેલો નર્મદ જણાય છે. બહારના તખ્તા ઉપર ખાનુમાંથી બે ત્રણ મિત્રો એની તરફ આવે છે. એમાં નવલરામ તથા ધીરજરામ છે.]

નવલરામ: કવિ ! હોય, હવે એ સંબંધી વિચાર ન કરો. જુઓ, ભાઈશંકર નાનાભાઈના ખાસ આગ્રહથી આ નોકરી મળી છે.

ધીરજરામ: પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને જ અમે ક્યું હશે ને ? એ તો ગઈ વખત પેલા કાઈ પારસી ગૃહસ્થે નનામે રૂ. ૫૦૦ ની ખર્ચેક નોટ બક્ષિસ તરીકે મોકલી હતી, હવે એમ કોણ વારંવાર આપવાનું છે ?

નવલરામ: અને ગોકળદાસ તેજપાળનાં ખાતામાં તો તમને ફાવશે પણ—અને એ ખાતામાં તમારા જેવા માણસ હશેતો સંસ્થાને પણ કેટલો બધો ફાયદો થશે ? ત્યાં રહી કરજોની, જે કરવું હોય ને ? કવિ ! એમ ચિંતા ન કરો. હોય, પ્રારબ્ધની લીલા છે.

ધીરજરામઃ હા, હા, ચલો; એમાં હવે જીવ શો બાળવો ?

[કવિ ધીમે રહી વગર બોલ્યે બિતરે છે. બે ત્રણ જણા કવિ સામું લેઈ જતા હસે છે.]

નર્મદઃ શું જુઓ છો ? ચોવીસમા વર્ષે ટેક મુકાવ્યો છે !
ચોવીસ અવતારે પણ લગ્ન નથી રાખી એ પણ પ્રારબ્ધની
લીલા જ છે ને ?

ધીરજરામઃ કવિ ! હોય, હોય.

નર્મદઃ હા, હા, બેતા જાઓ હવે વળી શું બને છે તે.
(જરાતાર ચૂપ રહી) આ જુઓ ! આ જુઓ ભાઈઓ ! આ
દાસપણું કરવા અમે ચાલ્યા.*

[કહી, સડમડાટ બહારના તખ્તા પર બિતરી બાજુમાં ચાલ્યા જાય છે. એમનાં છેલ્લાં વાક્યોથી મિત્રોના પગ ત્યાં જ થંભી ગયા છે. એમાં એક બે જણની આંખમાં ઝળઝળાં આવે છે, તે પિછોડીએથી લૂછે છે, એક ખીનના સામું દુખાતે નયને જુએ છે, વળી આંસુ લૂછે છે અને ધીમે કંઈ અંદર ચાલ્યા જાય છે. ધીમે રહી અંદરથી સંઘગાન માટે સંગીત વાગવા માટે છે અને ' નવ કરશો કોઈ શોક રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક ' એ કંઈ ગીતની પહેલી લીટી સંભળાઈ રહે છે. ધીમે રહીને અંદરના પડદો બિપડે છે. ખાટલે અંદરની એકીને કવિની બાજુમાં બેઠેલા, સામે વહેંચાઈ વેરાઈને

ગંભીર વદને મિત્રો બેઠા છે. ડાહીગવરી, નર્મદા-ગવરી, રાજરામ, જયશંકર, ભીમભાઈ, કીલાનભાઈ, સવિતાનારાયણ, મધુવચરામ, વિજયાશંકર, નરભેરામ વગેરે શોકાર્ત વદને બેઠા છે.

પ્રથમ તો ધીમેથી, પણ પછી તો આરતે આસ્તે કવિમાં ચેતન વધતું જાય છે. અવાજ ગાઢો અને ગંભીર થતો જાય છે. કલાક અરધા કલાક માત્રનો જ હવે આ મહેમાન છે, એવું તો એકાએક લાગતું પણ નથી એવી સ્ફૂર્તિમાં પણ આવી જાય છે.]

નર્મદ: રાત્રી ! એ કાણુ આબું ?

રાજરામ: લલિતાશંકર કાકા.

કવિ: ઓહ ! ઠીક થયું...(જરા રહીને) એમને બોલાવવા મોકલ્યું 'તું' ?

લલિતાશંકર: (પાસે જઈ, જરા ધ્યાનપૂર્વક જોઈ, બેસતાં) ના, એ તો અમરથી જ આવી નીકળ્યો.

કવિ: લલિતાશંકર ! શા માટે ઉઝાડે જવાબ આપો છો ? મને સમજી જાય છે. તમે બધા એમ માનો છો કે મને કંઈ સમજ નથી ? પણ ઠીક. જુઓ, તમે આવ્યા છો તો એકવાર પેલું ગાઈ સંભળાવો.

સવિતાનારાયણ: હા, કવિ ! કયું ?

કવિ: કહું છું, ભાઈ ! કહું છું. (જરા બરાબર બેસે છે.) હાઆશ. જુઓ, આખરે જુદાં તો છે જ...(આંખમાં ઝળઝળાં આવે છે). અને 'નર્મદ આખરે જુદાં' એ ગીત મેં લખ્યું હતું. ક્યારે ?

એની (ખતાવીને) સાથે તસવીર પકાવવા ગયો ત્યારે—અમે છુટા થવાના હતા, અને વિયોગને ખાતર જ તસવીર પકાવી. એ રહી તસવીર, એમાં તે છે.

નર્મદ આખરે જીદાઈ જ, મળો સુખ યા નહિ,
ત્યારે કરવો શો શોક, જાવું એક દિ સહી.

ડાહીગવરી: તમે આરામ લ્યો—

કવિ: આરામ ? ! હવે આરામ જ લેવાનો છે ને ? સાંભળો ખધા. તમારી લાગણી હું સમજું છ. આજે શું, અગાઉ એક દિવસ મને એ વિચાર આવેલો, અને મનના ગલરાટમાં હતો કે માફ મોત વહેલું થશે અને હું મરીશ ત્યારે મારાં વહાલાંઓને બહુ દુઃખ થશે, એ વખતે એ ગીત જોડેલું. સવિતાનારાયણ ! તમને તો મોઢે છે. ગાઓ જરા, હું નિરાંતે સાંભળું.

સવિતાનારાયણ: બલે કવિ ! સમજી ગયો. તમે જરા આરામથી બેસો. ખધા અને તો ઝીલજો.

[ધીમે ઢાળે પદ ઉપાડે છે, ખધા ગાય છે.
એ ત્રણની આંખમાંથી આંસુ ટપકી રહે છે.]

નવ કરશો કોઈ શોક, રસિકડાં ! નવ કરશો કોઈ શોક.
યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી બનતી,
પ્રેમી અંશને રૂદન આવશે, શક હરખાશે મનથી.
એક પીડમાં બીજી રહીડથી, જળશે જીવ અગનથી,
હતો દુઃખીઓ, થયો સુખીઓ, સમજ્યો છૂટ્યો રજીથી.
જીદાઈદુઃખ તે નથી જવાનું, જાયે માત્ર મરણથી,

મરણ પ્રેમીને ખચિત મોડું છે, દુઃખ વધે જ રહનથી.
જગતનીમ છે જનનમરણનો, દઢ રહેને હિંમતથી,
મને વિસારી રામ સમરને, સુખી થાશે તે લતથી.

કવિ: અરે! રડો છ શું બધાં? ઝોધું જીવ્યો છ ? રાજી !
કટલાં ? ત્રેપન વરસ થયાં; પણ લાગે છે, જાણે બમણાં નહિ
જીવ્યો હોઈ? ખૂબ થઈ. કંઈક આવ્યું, ગયું, બેયું, જાણ્યું, અનુ-
ભવ્યું, મેળવ્યું, ગુમાવ્યું. કંઈક વાર રોયા, હરખાયા...અહો હો !
નર્મદ ! તેં શું શું નથી કીધું ? અને છતાં મારાં આદ્યાં ધણાં
અધૂરાં રહી ગયાં છે; હજી ધણું કરવું તું. હશે, થઈ રહેશે.....
રડો છ શું ? ધારો, વિચારો અને માનો તે કરજો, ડરતા નહિ.
મરદ થજો. બોતા નહિ. હા, એક ટેક સાલે છે—આ કવિદાસ
તરીકે મરણું તે. પણ હોય, એ બી રંગ છે. અને બીજું તો,
બકાને સાચવજો, એ નાદાન છે...બકા ! આવ, આવ બેટા !...
ના, ના, રડો શું ? ઝો ભગવાન ! આંસુ પાડું તો એક—એક તારે
માટે કાઢી ! તારે માટે...મારી દેવી !...તેં જ મને જાગ્યો છ.
તારા પ્રતાપે જ હું ઝૂમ્યો છ. મારે લીધે તને કંઈ શોષવું
પડ્યું હોય તો ક્ષમા કરજો.

કાલીગવરી: બસ હવે, એવું શું બોલો છો ! ઈશ્વરનું નામ લ્યો.

કવિ: તમે જે જે સંપત્તિપથી રહ્યાં છો એ બેતાં તો
તમે હદ જ કરી છે. અને હવે એવી જ રીતે ... ..

નર્મદગવરી: અરે, તમે એ બધી શા માટે ચિંતા કરો છો ?
જીઓ, જરા શાંત થાઓ, અને આડા પડો. તમે પણ શું, ભાષણ,
કંઈ કહેતા નથી ?

કીલાભાઈ: કવિ ! હવે ઝાઝી વાતો ન કરો, મન શાંત રાખો.
એ બધાની તમે ચિંતા ન કરો.

કવિ: અરે હા ભાઈ, એ તો બાણું છુંતો કે તમે કોઈનો
વાળ વાંકો થવા દો એવા નથી; પણ આટલું જરા કહેવાઈ જાય.
છ. કવિ નર્મદ, વાહ વાહ! બહુ દૂમ્યો, ઝૂમ્યો; બધે ઝોકાવ્યું,
અનેક મિત્રો કર્યા; પણ અંતે તો આ એકલા હાથે જ... ..

ભીમભાઈ: અરે કંઈ વાત છે, કવિ ? અમારી જાત છે ત્યાં
સુધી તમારે કશી ચિંતા કરવી નહિ. પણ તમે હવે આરામ કરો.

કવિ: આરામ ? હા, હા, આરામ. આજે આરામજ કરવાનો
દિવસ છે. સવિતાનારાયણ ! આજે શિવરાત્રિ છે નહિ ?

સવિતાનારાયણ: હા કવિ, આજે શિવરાત્રિ.

કવિ: વાહ, એ ખી ઠીક. મધુવચરામ ! તમે બેઠા છો ? મેં
તમને તો બોધા જ નહિ. અરે રાણુ, બધાને ચાપાણી તો આપ !

નર્મદાગવરી: એ તો અમારે બેવાનું છે કે તમારે ? તમને
શ્રમ પહોંચશે. ચાપાણી તો થયા કરશે. તમે કંઈ ચિંતા ન કરો.

વિજયાશંકર: કવિ ! કંઈ એકતારા પર ભજન જમાવું ?
તમને ગમે તો.

કવિ: ભજન ? હા, ભજન જમાવો. શેનું ભજન ? કાનું ભજન ?
હા, હા, ભજન કરો ભાઈ, ભજન કરો. એ ખી કાળની ખૂખી છે.
વિજયાશંકર ! 'યાહોમ કરીને પડો કુતેહ છે આગે'નો પોકાર
કરનારાને આજે બીજાને મોઢે ભજન સાંભળવાનો વારો આવ્યો
છે. ઠીક, ગાઓ. સાંભળ્યું, પડ્યા પડ્યા.

ડાહીગવરી: જુઓ, તમે બહુ નહિ બોલો. કેટલો શ્રમ પહોંચ્યો છે ? દ્યો સુવાહું.

કવિ: હજી જરા વાર છે વાર ! એમ કંઈ સુધ્ધશ ? પણ સાંભળો. ફરી ફરીને કહું છું, કોઈ શોક નહિ કરશો. હું તો હતો જ એવો આવ્યો અને ચાલ્યો. ઘણી મનની મનમાં રહી ગઈ. પણ કંઈ નહિ. મારાથી તો:યયું એટલું મેં કર્યું—બી નખાયા હશે તો શાખા-પ્રશાખા સાથે ઝાડ ભગી નીકળશે. બી સાચું હશે તો ભગશે, નહિ તો માટી ભેગું થઈ જશે. પણ મને ઉગમણા કાળની આશા છે. હાઆશ...(પડે છે.) ખરેખર થાકી ગયો. જુઓ, જુઓ, પણે શંખનાદ સંભળાય છે. બાઈઓ ! હું તો આ ચાલ્યો અને હજી કંઈક કેસરીઆં કરીને જશે ... ..

[બધા એને બરાબર સુવાડે છે.]

ગાઓ વિજયાશંકર ! લલિતાશંકર ! ગાવું જ હોય તો ' જય જય ગરવી ગુજરાત ' જ ગાઓ.

લલિતાશંકર: (ગાય છે.)

જય	જય	ગરવી	ગુજરાત,
જય	જય	ગરવી	ગુજરાત;
દીપે	અરુણું		પરભાત.

ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળ કસુંબી, પ્રેમશૌર્ય અંકિત,
તું ભણુવ ભણુવ નિજ સંતતિ સૌને પ્રેમભક્તિની રોત.

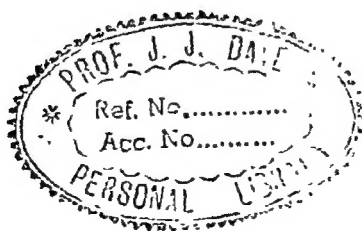
ભાંચી	તુજ	સુદર	ખાત,
જય	જય	ગરવી	ગુજરાત.

સવિતાનારાયણ: (ઈશારો કરી) મને લાગે છે કે એ નિદ્રામાં છે. એને આરામ કરવા દો, આપણે બધા બહાર બેસીએ.

કીલાભાઈ: હા, એ ઠીક છે.

સવિતાનારાયણ: (નર્મદાગવરી અને ડાહીગવરીને ધીમેથી) તમે બેસો, જરા ધ્યાન રાખતા રહેજો-ગાફેલ ન રહેતા. એ તો ગમે ત્યારે છેતરી જશે. ગભરાતા નહિ, અમે બાબુમાં પાસે જ છીએ.

[બધા બેઠીને બહાર જાય છે. આંખમાં આંસુ સાથે નર્મદાગવરી અને ડાહીગવરી એને બરાબર ઓઢાડે છે, અને ધીમે ધીમે પડદો ખેંચાય છે. અંદરથી 'જય જય ગરવી ગુજરાત' વાગી રહે છે અને પડદો પડે છે.]

સવિતાનારાયણ: (ઈશારો કરી) મને લાગે છે કે એ નિદ્રામાં છે. એને આરામ કરવા દો, આપણે બધા બહાર બેસીએ.

કીલાલાલ: હા, એ ઠીક છે.

સવિતાનારાયણ: (નર્મદાગવરી અને ડાહીગવરીને ધીમેથી) તમે બેસો, જરા ધ્યાન રાખતા રહેજો—ગાફિલ ન રહેતા. એ તો ગમે ત્યારે છેતરી જશે. ગભરાતા નહિ, અમે બાબુમાં પાસે જ છીએ.

[બધા બિડીને બહાર જાય છે. આંખમાં આંસુ સાથે નર્મદાગવરી અને ડાહીગવરી એને બરાબર ઓઢાડે છે, અને ધીમે ધીમે પડદો ખેંચાય છે. અંદરથી 'જય જય ગરવી ગુજરાત' વાગી રહે છે અને પડદો પડે છે.]

